प्रत्याख्यानमागमश्च ऊहः स्मृतिरिति धर्मकीर्तिः इत्यत्रापि संशयमेव
भवति यथेति तदुक्तमिमानोऽव्यवहारिका विज्ञानिकाः संशयलक्षणं
नाम वेत्तारस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ततः किमिति यत्र सर्व
स्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः । स प्रामाण्याप्रामाण्य-
वत् भविष्यतीति चेन्न यतस्तयोर्हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः ।
विज्ञानं तथाभूतं तथाभूतत्वेन तद्धर्मावधिकं स्वपरप्रकाशकमेव तत्
एवञ्च संशयत्वनिश्चयत्वयोर्द्वयोरपि विषयत्वभेदः तज्ज्ञानविशेषत्वेन
तदा कश्चित् किञ्चिदपि संशयं कोटिद्वयप्रख्यं निश्चयत्वनिश्चया-
[illegible] जातिनिश्चयनिवृत्तिरपेक्षणीया [illegible] पाश्वेनापि
भवता [illegible] येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यव-
तिष्ठेत । विशेषदर्शनं च संशयस्य विशेषदर्शनादर्शने इति येनाहि
भवति स्थाणौ स्थाणुर्वा पुरुषो वा पुरुषो वा विशेषं प्रतीयते यत्रा-
पीति विशेषदर्शनात् तथापि निश्चयत्वप्रसङ्गः । संशयात् पूर्वं नास्ति
विशेषदर्शनमिति युक्तमेतदपि संशय इति चेन्न [illegible]
तर्हि कथं तदुत्तरविशेषदर्शनं स्यात् संशयकाले [illegible] विशेषदर्शन-
मित्यनन्तरं तर्हि संशयानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्तमेव तदीयविषयात्
विशेषात् व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न स्थाणुर्वा
पुरुषो वेति संशयानन्तरं [illegible] इति संशयोत्प-
त्तेः तदुभयव्यतिरिक्तयोः [illegible] पूर्वं ज्ञाना-
[illegible] । [illegible] संशयप्रतिरोधकं [illegible]
[illegible] इति [illegible] तर्हि स्थाणुः पुरुषो वेति
[illegible] इति [illegible]
स्यात् पूर्वज्ञानेन विशेषदर्शनमस्तु [illegible]
[illegible] ननु विशेषदर्शनमात्रं [illegible]
विशेषात् [illegible] इति चेत् नैवं संशयेन यापुप-
दर्शितो विशेषो [illegible] निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां [illegible]-

[illegible] भवति । सिद्धे च धर्मिणि नियमेन संशयस्य [illegible] ॥ को [illegible] संशय [illegible] धर्मिविषय [illegible] निवर्त्तते । [illegible] धर्मि [illegible] स्थाणुर्वा पुरुषो वेति [illegible] स्थाणु पुरुष [illegible] न स्यात् [illegible] पुरुषत्वं [illegible] धर्मि [illegible] संशयो- [illegible] निवर्त्तते [illegible] पुरुष [illegible] संशयो [illegible] संशय [illegible] स्थाणुर्वा पुरुषो वेति [illegible] पुरुष इति [illegible]

[illegible] स्थाणुर्वा पुरुषो वेति [illegible] संशय [illegible] विरुद्ध [illegible] [illegible] तदु-

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सम्भवात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भावो
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
ऽभ्युपगम्यते [illegible] भेदप्रसङ्गः [illegible] भावान्तरेऽपि [illegible]

[illegible]

स्वयं व्याप्यत्वेनैव तत्र भवति तत्र [illegible] अभ्युपगतव्यापकं परं प्रति परा-
भ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः एवं सति हि स्वासिद्धव्यापके
स्वासिद्धव्याप्येन तत्र प्रसङ्गः तत्र [illegible] तदा वा न स्वमतेऽपि
व्यापके स्वयमपि व्याप्यत्वेन प्रसङ्गस्याभावात् [illegible] भवतः
[illegible] घटोऽनुपपत्त्या तदा [illegible] तेन स्वय-
मसिद्धदर्शनव्यापके स्वयं व्याप्यत्वेनैव हि दर्शनयोग्येन घट
सत्त्वेऽसौ प्रसङ्गः । अथ तत्र सत्त्वमपि स्वयमिष्टमेवेति [illegible]
[illegible] विशिष्टोऽभिधीयते एवं यत्र भवति तदपि न [illegible]
विपर्ययपर्यवसायिनि [illegible] विपर्ययपर्यवसायिते
[illegible] चेन्न [illegible] परस्याभ्युपगमन्यमान
व्याप्यत्वेनैव [illegible] परं प्रति [illegible] तत्र स्वयं
व्याप्यत्वाभ्युपगमेन विपर्ययपर्यवसायित्वासम्भवात् स प्रसङ्ग एव न
भवति विरोधाभाव तदिति चेन्न [illegible] व्याप्याभ्युपगमकत्वेन परं
[illegible] तुल्यत्वात् तुल्यत्वेऽपि [illegible]
[illegible] यदि विपर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं तथा परि-
[illegible] तर्हि कथमपि [illegible] प्रसङ्गतापत्तेः विपर्यय-
पर्यवसायिनि तु तत्र विरोधकतया [illegible] तत्त्वात् अन्यथा
[illegible] स्यात् [illegible] विरोधा-
[illegible] तुल्येन [illegible] सम्भावना तर्कादन्येवेति [illegible]
[illegible] व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् [illegible]
[illegible] विपर्ययपर्यवसायित्वं [illegible]
[illegible] । [illegible] परस्याभ्युपगमसमादाय
प्रसङ्ग [illegible] अथ हि [illegible] व्याप्यत्वानुमतं प्रति व्याप-
कानुमत्या [illegible] प्रसङ्गो [illegible] व्याप्तेः [illegible]
भ्युपगमसमाश्रयम् [illegible] अभ्युपगतत्वात् [illegible] तेनापादकत्वात् [illegible]
[illegible] प्रमाणेन व्याप्यानुमितिनुत्वाच्यापादकं निश्चितं [illegible]

व्याप्यत्वञ्च तथात्वेनाभ्युपगतत्वञ्च । कथमपि प्रसङ्गस्याङ्गीकृतत्वे चेत् तथात्वे नाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गता । अन्यथास्य अप्रामाण्ये दृष्टेः न समर्थोऽपि न व्याप्तस्य व्यापकस्यापि प्रवेशे प्रमाणाभावात् । तथाच प्रसङ्गे स्वपक्षसिद्ध्यर्थं तस्य विपर्ययपर्यवसायिता दोषायैव स्यात् प्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यवसानादरादेरर्थं दृष्टान्तेऽप्यन्यथा [illegible] नियतानां तत्र व्याप्तिग्राहकस्य व्याप्तिसाधकविपर्ययपर्यवसानस्य आवश्यकत्वे प्रसङ्गस्य तादृशा-देव तस्य स्वपक्षसाधनाङ्गत्वात् । तथा व्याप्तिग्राहकत्वमपि स्वपक्षस्य अन्यथा विपर्ययेऽपि व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधकत्वादेव । यत्तु प्रसङ्गः परपक्षप्रमाणं तत्र परस्याभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्षप्रतिक्षेपसमर्थेन व्याप्तव्याप्तिविपर्ययपर्यवसानमर्थात् नानु-सारित्वादिति युक्तं परस्य तथात्वे सति कथितलक्षणस्य ह्यनिष्टत्व-स्यैव । अथ व्याप्त्याभ्युपगमेन व्याप्तिसिद्धेर्व्यापकस्य प्रतीतिरुक्तं इति चेन्न इष्टार्थसम्भावनाया अभावात् । तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स्यादिति चेन्न इष्टापादनेऽपि प्रसङ्गत्वात् अप्रमितस्य कथमिति चेन्न अप्रमाणमूलेऽपि गत-त्वात् । अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न वस्तु-गत्या व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्याप्यत्वाभ्युपगममात्रेण तथाभ्युपगमपर्यवसितं गमकत्वादेव । तदेवमन्यव्युत्पादितं व्याप्तौ प्रमाण-व्याप्त्यन्यथानुपपत्तिमूलकम् तदप्रमाणेऽन्यथासिद्धेः । तत्प्रमाणे परस्याभ्युपगमानुपपत्तिरन्यत्र गुरुत्वाच्च अविना प्रमाधिकरण्यात् व्या-पकसाधने पर्यनुयोगो पितृत्वादिति किं तु न सर्वोऽपि स्यात् भिन्न प्र-प्रमाणत्वं चिन्तया [illegible] व्याप्त्यभ्युपगमं [illegible] चित्वेन च व्यापकसाधनमभ्युपेयं तस्याप्रमा न इति चेन्न [illegible] [illegible] तर्काभावेऽपि प्रतत्वात् [illegible] दित्यतिरेके सतीति चेन्न सन्दिग्धधूमदर्शनात् यथार्थं धूमवद्वह्निमानिति [illegible] पर-मार्थतस्तथात्वावस्थानात् प्रमात्वं [illegible] [illegible] कार्य्ये प्रमात्वेन प्रतीयमानत्वेऽपीति चेन्न [illegible] कार्यस्य

[illegible] किञ्च [illegible]
त्वात् [illegible] सिद्धे
[illegible] इति मीमां-
[illegible] अपि [illegible] इति ।
अपि [illegible] अनवस्था [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] भवदन्यविषयं [illegible]
[illegible] प्रमाण [illegible] यदि [illegible] भेदोऽपि स्यात्
[illegible] प्रसङ्ग [illegible] सामान्य [illegible]
[illegible]

[illegible]

सखीकुर्वता घटस्येव घटाभावत्वस्य यथा तदेव ग्राह्यं तदेव ग्राहक-ग्राहकप्रतीतिः एवं तदेव ज्ञाप्यं [illegible] इत्यादि [illegible] किञ्चिद्याभ्यनुमेयम् । [illegible]

[illegible] यदि
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] स्यादिति [illegible]
[illegible]
[illegible] स्यात् । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सेवालम्बाञ्जः। [illegible] प्राप्ति बुद्धेः प्रमाणता। [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] अभिसन्धेः [illegible] तथा यथा [illegible]
[illegible] विप्रतिपत्तु [illegible] कोट्यः [illegible]
तत् यथं तर्कः [illegible] स्यादिति [illegible] सम्भावनायाः [illegible]
[illegible] भावात् [illegible]
[illegible] कोटि [illegible] एतेन संशय [illegible]
[illegible] कोटिः [illegible] इति निरस्तम्। [illegible]
[illegible] कोटिः स्यात्। [illegible]
[illegible] स्यादिति [illegible]
[illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] भवन्ति तथा [illegible]
[illegible]
[illegible] दुःखेन प्रतीयते [illegible]
[illegible] अभिसन्धेः यथा [illegible]
प्रति [illegible]
[illegible] प्रति प्रत्येकं [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] स्यादिति। यदि [illegible]

[illegible] दोषेणाप्युद्भाव्यते तदा [illegible] प्रतिज्ञाभावात् तत् परम्परामा[illegible] [illegible] दोषाभावनियमप्रतिज्ञाभासत्व वादिन्यपि [illegible] तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरिति [illegible] अर्थ-[illegible] विप्रतिपत्तावपि [illegible] [illegible] [illegible] न प्रामाण्यवेदित्वे [illegible] यावद् [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरोधात् । [illegible] [illegible] ।

ननु [illegible] प्रामाणिकत्वव्यवहारोऽपि व्यवहितेन [illegible] यदि [illegible] [illegible] तथात्वं वादिना न [illegible] तदा [illegible] । अथ तथात्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रसज्यते [illegible] [illegible] विशे-षणात् यदि [illegible] नियमो वादिनोऽपि तदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तदा [illegible] [illegible] [illegible] मध्यस्थेन [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible] यदा प्रामाण्यमप्यङ्गीक्रियते तदा [illegible] [illegible] तत्र [illegible] तदेव तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-हाराय प्रतिवादिनापि [illegible] [illegible] मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि [illegible] [illegible] । ननु वादिभ्यामेव वादिनि मध्यस्थेन [illegible] प्रति वादिना [illegible] [illegible] कथं [illegible] [illegible] [illegible] किं न स्यात् [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यवहारतः कथं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते ननु

कथमसत्ख्यापि ख्याता समुल्लिख्यमानस्यान्यस्य तिरस्कारादिभिरित्य-
मावत्वात् बन्ध्यासुतादिश्च विषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्तावपि हि भिन्न
भिन्नत्वमसत्त्वः सामान्येनाऽन्यथा द्रष्टव्य प्रतीयते केवलं भेदस्य तदा-
श्रयः प्रतियोगि चेति । यद्वक्तृतस्तदसदाश्रया प्रतियोगिनश्च सत्ये-
त्यन्यथा ख्याता प्रतीयतइत्यन्यथाख्यातिरेवेयमसत् भवति यथा तु
विशिष्टसत्त्वन्तराञ्जीव तथाश्रय प्रतियोगिनी अत्यन्तासती यदि भि-
न्निति न प्रतिभासेते तदापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुपपत्त्यादेव । न
चैवमसत्ख्यातिवादिनापि प्रकारं वस्तु केवलं सदेव प्रकाशतइत्यसत
सद्यात् विपरीतं विशिष्टं सम्बन्धस्तु नास्ति विधेयमात्रमविनाभावः-
न्यथा सिद्धिवदत्येवं तथा तावदसत्ख्यातिः परैर्नाभ्युपगतैव यदि तु सद्पि
प्रकाशते किञ्चित् तत् किन्न प्रकाशतइति यदः परेण विकल्पः सर्वथा
वक्तव्यत्वेऽपि केवलमप्यसमुल्लिख्यमानसत्ख्यात्यात्मा नीयते यदि तु
यथोक्तमेव परेऽभ्युपगम्यते तदानीमनुमानप्रामाण्यापत्तेः स्वयमप्य
विप्रतिपत्तिरेवेति । ननु सर्वथैवासत्ख्यातिरपि भवता वक्तव्येव
तथाहि बन्ध्यासुतश्शविषाणे कुर्वीरन्निति पदतः शब्दादर्थः प्रती-
यतां किं तदर्थमात्रमपि समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेः किं चित्र तथापि तादा-
त्म्यस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रतीतस्यैवासदुपहितस्य स्फुरणादप्रकाश
प्रकाश्यभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं सत्तासामान्यं च
तर्कसंशयाभ्यासप्रकाराभ्यां जननेऽपि तत्त्वमात्रत सत्यत्वादप्रमायाः प्रश्ना
नैव त्वित्यादिप्रमात्वादनाविरोधो बाधवत् भ्रमविषयो तथाभावेऽपि
भ्रमस्याप्रमात्वपारमार्थिकतावत् प्रश्नस्य विषयासत्त्वेऽपि प्रतियोगि-
चिन्तासत्यतोपपत्तिरेव यतेन भ्रान्तिवादाद्यधिगतः प्रकारत्वं तथापि तदप
परमित्यपि परास्तम् । यमिति । एवमन्यथाख्यातिविशेषाद्यहमेवं च
न च कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं तत्पुनस्तु प्रवृत्ति
अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनामसदपि नानीयात् कथाता च स्वपर
सतत्वेऽप्यत्र कथं वादे प्रवर्त्तेतेति तत्र तु सर्व्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे

वा प्रसङ्गाभावे वा [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

उक्तानां बाधकानां मध्ये कश्चित् स्वपक्षघाता समादध्यात् तत्र च खण्डन वादिनः प्रकृताः प्रतिक्रिया न, स्फुटं तदापरेण प्रयुज्यमाने बाधके खण्डनादावस्य क्वचित् पदस्थार्थे खण्डयितुं खण्डनान्तरावतार-णीयम् एवं तत्रापि परेण प्रत्याक्षेपे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संचरणीयमिति खण्डनस्य शाखा सम्यगवधेयम्। नच शाखान्तर संक्रान्त्याऽयथार्थाकारं भवेत् अपकृतत्वाभावात्। न चैकनिर्णयात् अन्य संक्रान्त्या खण्डनसिद्धिः स्यात् शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादेः स्वरूपासिद्धत्वे तस्य स्वरूपासिद्धाद्युद्भावनात्। येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयत्वादपि निर्वाहानिर्वचनीयत्वेनैव तत्काल।

वस्तुन्योद्धवादीनां योजनम् विषयान्तरे।
खण्डना खण्ड्य शेषे च निधा भवति सर्वकीर्तिः॥

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः॥
ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्
यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम्।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥

इति श्रीहर्षकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डनखण्डखाद्ये तुरीयः
सम्पूर्णपरिच्छेदः समाप्तः।

आत्मतत्त्वविवेकः

महामहोपाध्याय श्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितः

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत रसमय
दत्त महोदयानामनुमत्या

तत्रत्य न्यायशास्त्राध्यापक श्रीयुत जयनारायण तर्कपञ्चाननैः
परिशोधितः

श्रीमदनमोहन तर्कालङ्कारैः संस्कृतः

संस्कृत यन्त्रे मुद्रितः

कलिकाता

संवत् १९०६ ।

आत्मतत्त्वविवेकः ।

[illegible]

इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः सर्व एव तद्धानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः ... आत्मविशेषज्ञानमेव तदुपायं ... प्रतिपद्यन्ते ... यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि ... आत्मतत्त्वं विविच्यते ।

तत्र बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गो वा बाह्यार्थभङ्गो वा गुणगुणिभेदभङ्गो वा अनुपलम्भो वा । तत्र न तावत् प्रथमः ... यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादास्पदीभूतः शब्दादिरिति चेन्न प्रतिबन्धासिद्धेः । सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण भेदसिद्धौ तत्सिद्धिरिति चेन्न विरुद्धधर्मसंसर्गासिद्धेः । प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां तत्सिद्धिरिति चेन्न सामर्थ्यं हि कार्यवत्त्वं वा ... साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात् । ... ... विरोधो हि ... ...

व्यापकांप्रतिषेधात् [illegible] कथमिति विरोधादन्यतरापाये भावासिद्धेरन्यतरप्रसङ्गात् । नापि तदाक्षेपप्रतिषेधाभ्यां तदात्म सिद्धावाश्रयत् [illegible] अभ्युपगमे वा समर्थस्याप्य करणमसमर्थस्यापि वा करणं प्रसज्येत । नाप्युपाधिभेदात् कार्यत्वा विरुद्धत्वव तदभावात् । न च [illegible] पर्यायशब्दो[illegible] प्रसङ्गात् । नापि [illegible] तस्य [illegible]भेदकाले [illegible] भेदप्रसङ्गात् । [illegible] तु तस्य भेदकाले [illegible] प्रसङ्गात् न [illegible] व्यवहारः इति प्रसङ्गादिति । नापि द्वितीयः सोऽपि सहकारिसापेक्ष्यमा त्रातिशयी वा । न तावदाद्यः पक्षः सिद्धसाधनात् तदाभ्युपगमेन [illegible] सहकारिसन्निधानात् तर्हि करोत्येव इति को नाम नाभ्युपैति यस्तु हि [illegible] सहकारिसन्निधानमपेक्ष्य [illegible] प्रसङ्गः [illegible] । अतिशयी तु सोऽयमा त्मानं [illegible] तत्त्वान्तरमतिशयो वा सहकारि[illegible] । न तावद्यः अकुर्वतोऽपि [illegible] प्रसङ्गसिद्धत्वात् । तदापि तथा[illegible]प्रतिपत्तेः । नापि द्वितीयः तस्य कुर्वतोऽपि तथानभ्युपगमेन [illegible] विकल्प त्वात् को हि नाम [illegible] प्रमाणमन्तरेणाभ्युपगच्छेत् यदि च तावत् [illegible] तथात्वमायात् [illegible] निष्प्रमाणकत्वात् । यदि च [illegible] कथं तर्हि [illegible] इति चेत् [illegible] इति [illegible] भेदस्य सहकारि[illegible] इति [illegible] न पक्षान्तरं तथापि सोऽयं सहकारि[illegible] [illegible] यदि [illegible] तदा [illegible] [illegible] इति चेत् [illegible] [illegible] भावस्य [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] सिद्धमिति [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

वा तस्मान्न कार्य्यजन्म । नाद्यः शिलाशकलवदावपि क्षितिसलिलतेजः-
पवनयोर्दर्शनात् । न द्वितीयः शिलाशकलादिव कदाचित् सहकारि-
साकल्यवतोऽपि बीजादङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवमपि स्यात् को दोष
इति चेन्न तावदिदमुपलब्धम् । आशङ्क्यतइति चेत् तत्समवधाने तथापि
वकरणवत् तद्विरहेऽकरणमप्याशङ्क्येत । आशङ्क्यतामिति चेत् तर्हि
बीजविरहेऽप्याशङ्क्येत तथा च साध्वी प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः ।
स्यादेतत् न बीजादीनां परस्परसमवधानवतामेव कार्य्यकरणमपि
तत्त्वाशङ्क्यते येन समवधाननियमात् सर्वेषामेव तज्जातीयानामेक-
रसतानिश्चयः स्यात् नापि यत्र तत्र सत्योत्पत्तिसङ्कीर्णत्वं येन वि-
कलेभ्योऽपि कदाचित् कार्य्यजन्मसम्भावनायां प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधः
स्यात् । किन्नाम बीजादिष्वसमवहितेष्ववान्तरजातिविशेषवत्स्वित्यापि
कार्य्यजन्म सम्भाव्यतइति न दृष्टसमवधानसाफल्येनोपपत्तौ । तत्कल्प-
नायां प्रमाणाभावात् कल्पनागौरवप्रसङ्गप्रतिहतत्वात् अतीन्द्रिये-
न्द्रियादिविलोपप्रसङ्गात् विकल्पानुपपत्तेः विशेषस्य सिद्धेश्च प्रतिरो-
धकत्वाच्चेति । तथाहि उत्पत्तेरारभ्य मुद्गरप्रहारपर्यन्तं घटस्तावत्
जात्यन्तरानाक्रान्तएवानुभूयमानः क्रमवत् सहकारिवैचित्र्यात्
कार्य्यकोटीः सहप्राविष्ट्याः करोति तथैतावतैव सर्वस्मिन् समञ्जसे
अनुपलभ्यमानजातिकोटिकल्पना केन प्रमाणेन केन दोषयोगेन येन
कल्पनागौरवप्रसङ्गदोषो न स्यात् । योऽयदर्थं कल्प्यते तस्यान्यथा
सिद्धेरेव तस्याभावइति भवानेवाह इति । इत्थञ्च जातिभेदं तिरस्कृत्य
स्वभावभेदकल्पनयैव कार्य्योत्पत्तौ सहकारिणोऽपि दृष्टत्वात् कथ-
ञ्चित् स्वीक्रियन्ते अतीन्द्रियेन्द्रियादिकल्पना तु निषिध्येत मानाभावात्
विकल्पानुपपत्तेः स खलु जातिविशेषः प्रामाणिकस्य संग्राहको वा स्यात्
प्रतिक्षेपको वा । आद्ये कुशूलस्थस्यापि प्राप्तेः कथं न तद्रूपत्वं
द्वितीये त्वभिमतस्यापि प्राप्तेः कथं तद्रूपत्वम् । एवं प्रामाणिकत्वमपि
तस्य संग्राहकं प्रतिक्षेपकं वा आद्ये प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः द्वितीये तु

शालेरेवानङ्कुरप्रसङ्गः । अथ नोभयमपीति वाच्यं विरोधाविरोधयोः प्रकारान्तराभावात् शक्तिभेदेन व्याप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धाविति चेन्न विशेषणसिद्धावेव तदसमारोपतया विरोधेन परिहृश्यमानकतिपय शक्तिप्रतिक्षेपेऽपि मिथः क्वचित्सहकारिविरहयोरपि सर्वोदसम्भवात् । अथ यस्य जातिविशेषः स चेत् व्यभिचरेत् व्यभिचरेदपि शिंशपा पादपत्वविशेषात् तथा च गतं स्वभावहेतुना । विपर्यये बाधकं विशेष इति चेन्न तस्येहापि सम्भवात् तदभावे स्वभावत्वानुपपत्तेः अनुपपत्तेः । न हि बाधकानुसरणव्यसनेनेति विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वाय । तथा हि कार्य्यं शाल्यङ्कुरत्वं प्रति बीजत्वस्य प्रयोजकत्वे अबीजादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजस्य विशेषः कथमबीजे भविष्यतीति चेत् तर्हि शालिविशेषः कथमशालौ स्यादिति शालेरङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अशालिवदबीजेऽप्यसौ भवतु विशेषः तथापि बीजत्वैकार्थसमवेतत्वेनासावङ्कुरं प्रति प्रयोजक इति चेन्न शालित्वव्यभिचारे शालित्वैकार्थसमवायवत् बीजत्वव्यभिचारे बीजत्वैकार्थसमवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वात् अविशेषात् । तस्मात् यो यथाभूतो यथाभूतमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते सामर्थ्यम् । सविशेषास्तु कार्य्यं विशेषं प्रयोजयन्ति शाल्यादिवदिति युक्तमुत्पश्यामः ।

कस्य पुनः प्रमाणस्यायम् व्यापारकलाप इति चेत् तदुत्पत्तिनिश्चयहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भस्येति ब्रूमः । अथ न्यायेन विना न ते परितोषः । अस्तु तदपि । यद्यथा यदङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं न तद्बीजजातीयं यथा शिलाशकलम् अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकञ्च कुसूलनिहितं बीजमभ्युपेतं परैरिति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः । विपर्यये किं बाधकमिति चेत् अङ्कुरस्य शालिप्रभृतिनियमाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं बीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धमशक्यापह्नवमिति चेदस्तु तर्हि विपर्ययः । अबीजं तदङ्कुरं प्रतिप्रयोजकं

यथा स्वहासमयी मध्यमध्यासीनं बीजं बीजत्वेदं विवादास्पदमिति स्वभावहेतुः । अङ्कुरस्य हि जातिप्रतिनियमो न तावन्निर्निमित्तः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् नाप्यन्यनिमित्तः तथाभूतस्य तस्याभावात् । तेन निमित्तवत्ताविपक्षाद्व्यावर्त्तमाना स्वव्याप्यमादाय बीजप्रयोजकताया मेव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । अथवा क्षतमङ्कुरस्यैव बीज स्वभावत्वं क्वचित् कार्य्ये प्रयोजकं न वा ॥ न चेत् तत्स्वभावं बीजं तेन रूपेण क्वचिदप्यनुपयोगात् स्वरूप प्रत्यक्षसिद्धं बीजस्वभावत्वं कापि सर्वप्रमाणागोचरस्तु विशेषोऽस्तीति विमुग्धा बुद्धिः । क्वचिदुपयोगे-ऽपेक्षस्य तेन रूपेण सर्वत्राविशेषस्तादृप्यात् तथा च कथं किञ्चि-देव बीजं स्वकार्य्यं कुर्य्यात् नापराणि तत्र वक्ष्यमाणं तत्कार्य्य प्रयोजकात्तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि बीजमात्रम् अङ्कुरकारिणोऽपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् नाप्यङ्कुरादन्यतमसामग्रीम् प्रागपि तदुत्पत्ति प्रसङ्गात् । यदा यदुत्पन्नं सत् तत्कार्य्यानुकूलसहकारिसमवधानभाग्भवति तदा तदेव कार्य्यं प्रति तस्य प्रयोजकत्वमिति चेत् तत् किमवान्तर जातिभेदमुपादाय बीजस्वभावे नेव वा । आद्ये अयमेव जातिभेदः प्रयोजकः किमायातं बीजत्वस्य द्वितीये तु समानशीलानामपि सहकारि वैकल्यादकरणमित्यायातं तत्तत्सहकारिसान्निध्ये सति तत्तत्कार्य्य प्रयोजकस्य बीजस्वभावस्य सर्वसाधारणत्वादिति । अथापि प्रयोजक त्वेन रूपेणार्थक्रियासु नोपयुज्यते न तद्रूपं यथा बीजं कुशूलस्थेन किञ्चिदप्यकुर्वत्त्व कुशूलस्थत्वं तथाच क्षित्यादयः सामग्रीप्रविष्टाः बीजत्वेनार्थक्रियासु नोपयुज्यन्त इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः तद्रूपतया चार्थक्रियास्वपि कोऽप्यतया व्याप्तत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । तद्रूपत्वस्तेतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादप्रामाण्यमिति चेत् अस्तु तर्हि विप-र्ययः यद्रूपं यन्नार्थक्रियासूपयुज्यते यथा स्वभावेन सामग्रीनिवे-शितोऽभावा बीजरूपतयैते कुशूलस्थादयः इति स्वभावहेतुः तद्रूपत्व स्याधानुवृत्तिलक्षणोऽन्यतायाः । ततश्चापि किञ्चित् कार्य्यं यत्र बीजत्वेन

बीजमुपयुज्यते इति बीजानुभवव्यवसायात्मकं कार्य्यं यत्र बीजत्वं प्रयोजकं तत्र सर्वस्माद्बीजादङ्कुरवीति किमनुपपन्नमिति चेन्न बीजाजिक तदनुभवस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः। आक्षिकइति चेन्न सत्यमेतत् कस्यचिदनवरतं सर्वस्माद्बीजादङ्कुरवति इन्द्रियादिप्रत्यासत्तेरसदातनत्वात् असार्वत्रिकत्वाच्च। ततश्च योग्यमपि सहकार्य्यसन्निधेर्न करोतीति सिद्धं कार्य्यान्तरमेवातीन्द्रियं सर्वबीजाव्यभिचारि भविष्यतीति चेन्न तन्न तावदुपादेयम् अङ्कुरस्य मृत्तिकोपादेयत्वात् यदि द्रव्यमान मूर्त्तं घटितं तथा मूर्त्तान्तरस्य तद्देशस्यानुपपत्तेः नापि सहकार्य्यं मिथः सहकारिणामव्यभिचारानुपपत्तेः। अपि चैवं सति प्रयोजक स्वभावो नान्वयव्यतिरेकगोचरः तदेकपरस्तु न प्रयोजकः इत्थं कार्य्यं कालमदृष्टेनैव स्वभावेन क्रियते दृश्येन तदृशमेवेति सोऽयं यो ऽनुरुक्तीत्यस्य विषयः। अथवा व्यतिरेकेण प्रयोगः विवादाध्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्य्यवैकल्यं तदुत्पत्तिनिर्णय विषयीभूतबीजजातीयत्वात्। यत् पुनः सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कु-रादिकार्य्यवैकल्यं न भवति न तदेवम्भूतबीजजातीयं यथा शिला शकलमिति। न च विपक्षात्साध्यव्यावृत्त्या बलवत्साधनव्यावृत्तिसन्देहाद्वृता क्रिया परस्परयापि तथाविधप्रसवसामर्थ्यविरहादिति व्यतिरेक सन्देह इति वाच्यं प्रागेव शङ्काबीजस्य निराकृतत्वादिति। स्यादेतत् माभूत् सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गः अस्तु बीजत्वमेव प्रयोजकं भवतु च सहकारिसमवधाने कार्यसम्भवित्वं भावस्यं तथापि तदसन्निधाने ऽकरणमप्युपपद्यतां तथापि तज्जातीयमात्रस्यैव व्यव-स्था अविशेषात् यतो करणाकरणलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गस्य प्रत्यक्ष सिद्धतया तत्र दुर्वारत्वादिति चेन्न विरोधस्यैकरूपानवधारणात् स खलु धर्म्मयोः परस्पराभावरूपत्वं वा स्यान्नित्यत्वानित्यत्ववत्। धर्म्मिणि सदाभावकत्वम्भा शीतोष्णत्ववत् तदभावा वा दण्डित्वकुण्डलित्व-वत्। न प्रथमः निर्व्विशेषणस्यासिद्धत्वात् यावत् सत्वं किञ्चित्

कारणात् सविशेषणस्य तु विरोधसिद्धावव्याप्त्यसिद्धानुपपत्तेः । यदा यदकरणं हि तदा तत्करणस्याभावो नत्वन्यदा तत्करणस्य नचानयो रेकधर्म्मिसमावेशमातिष्ठामहे । न द्वितीयः भावाभावातिरिक्तयोः करणाकरणयोरसिद्धेः । व्यापारापरव्यपदेशसहकारिभावाभावौ हि करणाकरणे कार्य्यभावाभावौ वा अतिरेकसिद्धावपि स्वकालमेव स्वाभावप्रतिक्षेपवत् स्वकारणीभावमाक्षिपेत् करणं न त्वन्यदा भवि ष्यो यदा नास्ति स तदा स्वाभावं प्रतिक्षेप्तुमर्हति विरोधाभावं वा उत्क्षेप्तुं तथा सति न कदापि तत्र स्यात् नच कदापि तद्विरोधी भवे दिति "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इत्याघातं न वा विरोधः । नन्वेवं सति परिमाणभेदोपि कालभेदेन न विरुध्यत तत्राप्येवं वक्तुं सुकरत्वात् न बाधकबलेन तु कालभेदस्य विवक्षित त्वात् तथाहि नारब्धद्रव्यैरेवावयवैः द्रव्यान्तरमारभ्यते मूर्त्तत्वसमान देशत्वयोरेकदा विरोधात् तथाचारम्भपक्षे पूर्व्वद्रव्यनिवृत्तिः अनि- वृत्तावनारम्भ इति । तत्र निवृत्तावाश्रयभेदादेव परिमाणभेदः अनि- वृत्तौ संयोगिद्रव्यान्तरानुपचये न परिमाणभेदोपलम्भो यो विरोध मावहेत् । तदुपचये तु न परिमाणान्तरोत्पत्तिः आश्रयानुत्पत्तेः । अतएव स्थौल्यातिशयप्रत्ययोपि तत्र भ्रान्तः । तस्मात् कालभेदेनापि न परिमाणभेदे एकस्मिन् धर्म्मिण्युपसंहर्त्तुं शक्यत इत्यादि पदार्थ चिन्तावसरे सव चिन्तनीयम् । अस्तु तर्हि इहापि बाधकं बलं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययोरुक्तत्वादिति चेन्न तयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषय- त्वात् तत्र च उक्तत्वात् कालो वा तथापि न साध्यां प्रसङ्गप्रकारा दविवक्षितत्वात् कालभेदएव विरोधः साध्यते तथोपसंहर्त्तुं शक्य- त्वात् यदा तदेत्युपेक्ष्य यत् समर्थं तत्करोत्येवेति शक्यमिति चेन्न काल नियमाविवक्षायां यत् समर्थं तत्करोत्येवेति कदाचित् स्यात् तथाच सम्भवविधेरत्यन्तायोगविरुद्धो नत्वयोगः नीलं सरोजं भवत्येवेति- वत् । ननु यत् यदर्थं प्रथममासीत् तस्य सामर्थ्यं पश्चादपि कुत आ-

गतं प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् कुत्र गतम्। नैतदेवं तत्तत्सहकारिमत्त्वात्
कारणत्वं हि सामर्थ्यम्, अतदतत्त्वादन्यवतो वा तदकर्तृत्वमसामर्थ्यम्, इदञ्चोत्पत्तिकालस्य
सर्वं ते ये सहकारिणः स्वोपसर्पणकारणवशात् भिन्नकाला इत्यर्थात् कार्य्याणामपि
भिन्नकालतेति तथाप्येककालस्यैव भावे आसन्नस्य यदा तदा तत्कार्यं करोतु उत्पन्नमात्रस्य
तत्स्वभावत्वात् एकदेशस्थवदिति चेत् सोऽयमनेककालस्थता स्वरूपापेक्षया
सहकारिसान्निध्यापेक्षया वा। आद्ये न किञ्चिदनुपपन्नं नित्यानामप्येवंरूपत्वात्
वर्त्तमानैकस्वभावत्वात् सर्व्वभावानाम्। तदेव तु कश्चित् सावधि कश्चिन्निरवधीति
विशेषः। सावधित्वेऽपि व्यापारफलप्रवाहप्रकर्षापकर्षाभ्यामविशेषः। द्वितीयस्तु स्यादपि
यदि तेषां योगपद्यं भवेत कश्चित्तु सहकारिणइत्युक्तं सहकारिसहितः स्वभावेन करोतीति
वस्तुतस्तु आसन्नस्यैव करोतीत्युत्तरप्रसङ्गो निरवकाशस्थलमनेन। तस्मात् कार्य्यस्य सएव
कालः कारणस्य तु सधान्येति सन्निधापेक्षया पूर्वकालताव्यवहारः। अपि च यदा तदेति
स्थाने यत्र तत्रेति प्रक्षिप्य तयोरेव प्रसङ्गतद्विपर्य्ययोः कोदोषः न कश्चिदिति चेत्तर्हि
देशाद्वैतं वा कारणभेदो वा आपद्येत आपद्यतां तदाश्रय योगाचारनयनगरं प्रवेक्ष्याम इति
चेन्न हेतुफलभाववादवैरिणस्तन्नयेऽपि तत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात् तदपवादे वा सत्वाख्यसाधन
प्रसङ्गसङ्ग्रामसैन्यस्य वह्निव्याप्तसंग्रामभूमावपि कुतोऽभयम्। ननु यावत्योऽर्थक्रिया
भिन्नदेशास्तावद्भिरेव कारणमस्तु को विरोध इति चेन्न तेषामपि प्रत्येकं तत्र प्रसङ्गस्य
तदवस्थत्वात् एकैकस्य अगति वस्तुतत्वस्याभावे साध्वी क्षणभङ्गसाधनपरिशुद्धिः। अस्तु तर्हि
कश्चिद्देशे एवानयोरिति चेत् स पुनः कस्मिन् साध्ये किं सामर्थ्यासामर्थ्ययोः किम्वा
तदितरधर्म्माध्यासेन भेदे आहोस्वित् शक्ताशक्तयो विरोधे। नाद्यः सर्व्वत्र सामर्थ्ये
प्रसङ्गकरणात् सर्व्वत्राभावे कचिदप्यकरणात् सर्व्वदेशसमानस्वभावत्वेऽप्यस्य स्वोपादानदेश
एव तत्तत्

कार्य्यं करोतीति अयमस्य स्वभावः स्वकारणादायातः न नियोग-पर्य्यनुयोगावर्हतीति चेत्तर्हि सर्वकालसमानस्वभावत्वेपि तत्तत्सह-कारिलाभ एव करोतीत्ययमस्य स्वभावः स्वकारणादायात इति किन्न रोचयेः। न द्वितीयः विरुद्धधर्म्माध्यासेनाप्यभेदे भेदव्यवहारस्य निर्निमित्तकत्वप्रसङ्गात् अनैकान्तिकस्य हेतुः कालतोपि न भेदं साधयेत्। न तृतीयः विरोधस्वदाभिमते बाधकसन्देहेनापि वि-रोधस्यापनेतुमशक्यत्वात् अथोस्तु वा तदेव चिन्त्यम्। यद्विधाने यस्य निषेधो यन्निषेधे वा यस्य विधानं तयोरेकत्र धर्म्मिणि पर-स्परापरिहारस्थितितया विरोधः स चेह नास्ति तद्देशकार्य्यकारित्वं हि तद्देशकार्य्याकारित्वेन विरुद्धं तन्निषेधो तस्य नियमेन निषेधात् न पुनर्देशान्तरे तत्कार्य्याकारित्वेन तस्यानिषेधात् न ह्यन्यत्र तद-करणमतत्करणं वा तत्र तत्करणस्याभावोऽपि तु तत्र तदकरणमिति चेत् एतेनैव स्वतविरोधप्रसञ्जनमपास्तमिति भिन्नकालप्रसङ्गप्रसङ्गोऽपरपीयूषा-प्रायं तदतिसन्दधीथाः।

तस्मात् प्रसङ्गतद्विपर्य्ययस्थितावपि असिद्धो विरुद्धधर्म्मसंसर्गः। ननु यदेकदा यत् करोति तथा तत् सर्व्वं तत्करोत्येव यथा कश्चिच्छब्दः शब्दान्तरमिति प्रसङ्गोऽस्तु विपर्य्ययस्तु यदेकदा यन्न करोति तत् सर्वदैव तन्न करोति यथा शिलाशकलम् अङ्कुरम्। न करोति चैकदा कुसूलस्थं बीजमङ्कुरमिति चेत् तदेतज्जात्यभिप्रायेण वा स्यात् व्यक्त्यभिप्रायेण वा स्यात्। प्रथमे द्वयमपि अनैकान्तिकम् अनियम-दर्शनात् द्वितीये द्वयमप्यन्यथासिद्धं एकान्तासामर्थ्यप्रयुक्तत्वादत्यन्ता-करणस्य सामर्थ्ये सति सहकारिसन्निधिप्रयुक्तत्वात् करणनियमस्य। एतेन यद्यत्करोति तत्तदुत्पन्नमात्रं यथा कर्म्म विभागं यदुत्पन्नमात्रं यन्न करोति तन्न कदाचिदपि यथा शिलाशकलमङ्कुरमिति निरस्तम् अत्रापि पूर्ववदनैकान्तान्यथासिद्धी दोषाविति। नापि तृतीयः कृत-कत्वानित्यत्वादेरपि परस्पराभाववत्ताभावेनैव विरोधप्रसङ्गादिति।

अस्तु तर्हि तस्यैव तेनैव सहकारिणा सम्बन्धोऽसम्बन्धश्चेति विरोधः । न विकल्पानुपपत्तेः तथाहि सम्बन्धिनः सम्बन्ध्यन्तरे स्वाभावस्वाभाव्य वा विरुद्धत्व अभावप्रतियोगित्वं वा तदैवेति सहितं वा तत्रैवेति सहितं वा उभयसहितं वा तथैवेति सहितं वा । न प्रथमः अनभ्युपगमात् । न द्वितीयः स्वकार्य्यप्रतिक्षेपात् । न तृतीयः प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावसमानकालत्वानभ्युपगमात् । न चतुर्थः सहि न तदेवास्तीति यौगपद्यनियमेन सम्बन्धिनोरसिद्धेः इतरथा तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं नियमसिद्धौ हि विरोधसिद्धिः तत्सिद्धौ तु भेदे सति नियमसिद्धिः । नचान्यतरकालावच्छिन्नतदभावात् अनियतोपसर्पणापसर्पणकारणप्रयुक्तत्वाच्च सम्बन्धासम्बन्धयोः नापि विनाशस्य अहेतुकत्वात् अयं विरोधोऽर्थात् सिध्यति तद्व्याप्त्यसिद्धेः ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्यामः । नापि पञ्चमः नहि तदेव तत्र सहकार्य्यस्ति नास्ति चेति अभ्युपगच्छामः ।

ननु समवधानं नाम सहकारिणां धर्म्मः संयोगोऽभिव्यक्तिरित्यन्ते स च तेभ्योऽतिरिक्तोऽव्याप्यवृत्तिश्चेत्यपि । तथाच स एव तदैव तत्रैवास्ति नास्ति चेति अन्यतिरेके स्थिरवादिनोऽव्यक्तान्यपि बीजादिसहकारिसन्निधानानि तान्येवेति तेभ्योऽपि कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । व्याप्यवृत्तित्वे तु सर्वत्र रूपादिविभ्रमशब्दादिकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् संयुक्तेभ्योऽन्य एव संयुक्तस्वभावाः परमाण्वाकाशादयस्त्वेव जायन्ते । नैतदेवं क्षणिकपरमाण्वादिष्वस्य विरोधस्य दुर्वारत्वात् तथाहि पूर्वदिगवस्थितः परमाणुर्यथापरदिगवस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदेनाप्युत्पन्नः तथैव पूर्वदिगवच्छेदेनापि भवन् उभयथा वा वाद्ये उभयतोऽप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः द्वितीये तूभयतोऽप्युपलब्ध्यापत्तिः तृतीये पुनः स एव दुरात्मा विरोधः । स एव तेनैव तदेवावृतोऽनावृतश्चेति प्रकारभेदकृतोऽयमविरोध इति चेत् कः पुनरसौ दिगन्तरावच्छेदः यदि हि यद्दिगवच्छेदेन संयुक्तस्तद्दिगवच्छेदेनैवाऽसंयुक्तोऽपि

ततो विरोधः स्यादिह तु नैवमिति चेत् हन्त संयोगसंयोगिनोर्भेद पक्षेऽपि यद्ययं सिद्धान्तदृष्टान्तः स्यात् कीदृशो दोष इति । एतेन व्यतिरेकपक्षोऽपि निरस्तः । अधिकञ्च तत्रान्वयहेतुदृष्टान्तसिद्धौ प्रमाणाभावः अवस्तुनि प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तेः । एवन्तर्हि व्यवहारे स्ववचनविरोधः स्यादिति चेत् तत् किं स्ववचनविरोधिन तेषु प्रमाणमुपदर्शितं भवेत् व्यवहारनिषेधे व्यवहारोऽपि वा खण्डितः स्यात् अप्रामाणिकोऽयं व्यवहारोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति वा भवेत् । न तावत् प्रथमः नहि विरोधकत्वेऽपि शिरश्छेदस्य जलादिविरहे वा प्रमाणत्वे वा प्रत्यक्षमनुमानं वा दर्शयितुं शक्यं तथात्वे वा कृतं भोजकत्वेन । द्वितीयस्त्विष्यत एव प्रामाणिकः व्यवहारमेव तर्हि प्राप्तं किं कुर्म्मो यदवचनं सर्वथैवानुपपन्नं तत्रावचनमेव श्रेयः त्वमपि परिभावय तावत् निष्प्रामाणिके मूकवावदूकयोः कतरः श्रेयान् एवं विदुषापि भवता न मूकीभूय स्थितम् अपि तु व्यवहारः प्रतिषिद्ध एवास्ति इति चेत् सत्यं यथा अप्रामाणिकः स्ववचनविरोधोऽर्थो माप्रसाङ्क्षीदिति कथ्यमानेन त्वया अप्रामाणिक एव व्यवहारोऽस्तीति स्वीकृतस्तथास्माभिरपि प्रमाणविरहादप्रामाणिको व्यवहारो माप्रसाङ्क्षीदिति कथ्यमानैरप्रामाणिक एव स्ववचनविरोधः स्वीक्रियते यदि तूभयथापि भवान् समदृष्टिः स्यादस्माभिरपि तदा न किञ्चिदुच्यत इति । तृतीये त्वप्रामाणिकस्याप्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेति कस्य यथा क्षेति भवानेव प्रष्टव्यः । व्यवहारस्य सुदृढनिरूढत्वादिति चेदप्रामाणिकस्य सुदृढनिरूढत्वेति व्याघातः कथञ्चिदपि व्यवस्थितत्वादिति चेत् अप्रामाणिकत्वेन कथञ्चिदपि व्यवतिष्ठते प्रामाणिकत्वेन तदेवोपपन्नमिति वादे व्यवस्था जल्पवितण्डयोस्तु पक्षादिषु प्रमाणप्रमाणप्रवृत्तस्य न स्ववचनविरोधः तत्र प्रमाणेनोपदर्शनियमस्याभावात् अप्रमाणेनैव तु परः स्ववचनेनैव भङ्क्तः मदुक्तेषु पक्षादिषु प्रमाणं नास्तीति स्ववचनेन स्वीकारात् । अनुत्तरेत्वप्रतिभैवेति

यदि च व्यवहारस्वीकारे विरोधपरीहारः स्यात् असौ स्वीक्रियेतापि
नचैवं न खलु सकलव्यवहाराभाजनञ्च तन्निषेधव्यवहारभाजनञ्चेति
वचनं परस्परमविरोधि । विधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणाभाजनत्ववादे
कुतो विरोध इति चेत्, हन्त सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन
किञ्चिद्व्यवह्रियते न वा उभयथापि स्ववचनविरोधः उभयथाप्यवस्तुनैव
तेन भवितव्यं वस्तुनः सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः । नेतिपक्षे सकल
विधिनिषेधव्यवहारविरहोत्यनेनैव व्यवहारेण विरोधात् अव्यव-
हृतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् व्यवह्रियत इति पक्षे विषयस्वरूपपर्यालोचन
यैव विरोधात् नहि सर्वव्यवहाराविषयश्च व्यवह्रियते चेति यदि
चावस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं विधिव्यवहारगोचरतापि किन्न
स्यात् प्रमाणाभावस्योभयथापि तुल्यत्वादिति वन्ध्यासुतस्यावक्तृत्वे-
ऽचेतनत्वादिकमेव प्रमाणं वक्तृत्वे तु न किञ्चिदिति चेन्न तथापि सुत-
त्वस्य विद्यमानत्वात् नहि वन्ध्यायाः सुतो न सुतः तथासति स्ववचन
विरोधात् वचनमात्रमेतत् न तु परमार्थतः सुत एवासाविति चेन्न
अचेतनत्वस्याप्येवंरूपत्वात् चेतनादन्यत् अभावान्तरमेव ह्यचेतनमुच्यते
चेतननिवृत्तिमात्रमेवेह विवक्षितं तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न तथाप्य-
सुतत्वनिवृत्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् असुतत्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरू-
पेण प्रतियोगिग्रहसामर्थ्यं समर्थमर्थान्तरमपेक्षमाणस्यानन्तर्भाव्य कुतो
हेतुत्वमिति चेन्न अचेतनत्वेऽप्यस्य न्यायस्य समानत्वात् व्यावृत्तिरूप-
मपि तदेव गमकं यदवस्त्वादेव यथा शिंशपात्वं वन्ध्यासुतत्वसुतादिव
घटादेः सुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्त्तते अतो न हेतुरिति चेन्न अचेतनत्व
मपि अस्यैवंरूपमेव नहि वन्ध्यासुतस्चेतनादिव देवदत्तादेरचेतना
दपि काष्ठादेर्व्यावर्त्तते । वक्तृत्वं वस्त्वेकनियतो धर्म्मः स कथमवस्तुनि
साध्यो विरोधादिति चेन्न स पुनरयं विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः
किं वक्तृत्वविशिष्टस्यावस्तुनो नियमेनोपलम्भात् आहोस्विदवक्तृविशि-
ष्टस्य वक्तृत्वस्यानुपलम्भादिति न तावदवस्तु केनापि प्रमाणेनोपलभ्य

गोचरस्तथात्वे वा नावस्तुनाप्युत्तरः समानत्वात् । नहि वक्तृत्वमिव अवक्तृत्वमपि वस्तु विविक्तं कस्यचित् प्रमाणस्य विषयः । तद्विविक्त कल्पनमात्रं साधयतीति चेत् तत्स्वरूपविकल्पनेपि को वारयिता ननु वक्तृत्वं वचनं प्रति कर्तृत्वं तत्कथमवक्तुरिति तस्य सर्वसामर्थ्य विरहलक्षणत्वादिति चेत् अवक्तृत्वमपि कथं तत्र तस्य वचनेतर कर्तृत्वलक्षणत्वादिति । सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसामर्थ्यविरहो न विरुद्ध इति चेत् सर्वसामर्थ्यविरहो वन्ध्यासुतस्य कुतः प्रमाणात् सिद्धः । अवस्तुत्वादेवेति चेत् नन्वेतदपि कुतः सिद्धं सर्वसामर्थ्यवि-रहादिति चेत् सोऽयमितस्ततः केवलैर्वचनैर्निर्धनाधमर्णिक इव साधून् भ्रामयन् परस्पराश्रयदोषमपि न पश्यति क्रमयौगपद्यविरहादिति चेन्न तद्विरहसिद्धावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवृत्तेः सुतत्वे च पराभ्युप गमे तदविनाभूतसकलवक्तृत्वादिधर्मप्रसक्तेः कुतः क्रमयौगपद्यविरह साधनस्यावकाशः कुतस्तरामवस्तुत्वसाधनस्य कुतस्तमामवक्तृत्व साधनानां तस्मात् प्रमाणमेव सीमाव्यवहारनियमस्य तदतिक्रमेप्य-नियम एवेति । नह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः श्यामो वेति वैयात्यं विना प्रश्नः तथापि यद्येकोऽप्रतीतपरामर्शविषय एवोत्तरं ददाति न गौर इति अपरोऽपि किन्न दद्यान्न श्याम इति । नन्वेवं सति क्वाचिदर्थ सिद्धिः प्रमाणाभावविरोधयोरुभयथापि तुल्यत्वादिति । नन्वप्रतीते व्यवहाराभाव इत्युक्तं कूर्मरोमादयस्तु प्रतीयन्त एव नह्येते निरुपा किञ्चिदर्थभेदमनुल्लिखन्त एव उत्पद्यन्ते नच प्रमाणास्पदमेव व्यवहारा-स्पदमिति तत्समुक्तं तथाहि असद्विषयत्वमिति आत्मख्यात्यख्यातिर्वा स्यात् असत्ख्यातिर्वा । न तावदात्मनि रोचते तथासति किञ्चिदा-रोप्यं किञ्चिदारोपविषय इति स्यात् तथाचारोपविषयस्यैवास्ति आरोपणीयस्यान्यथैवेति स्थितं नैयायिकैः । नापि द्वितीयः कारणा-नुपपत्तेः । इन्द्रियस्य आत्मजनने विषयाधिपत्येनैव व्यापारात् । लिङ्गशब्दाभासयोरप्यन्यथाख्यातिमात्रजनकत्वात् अपक्षपातत्वा-

यथोक्तसत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणादिशब्दात् कूर्मरोमादिविक-
ल्पानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् नियामकाभावात् नहि सङ्केतो वा स्यात्
शब्दस्वाभाव्यं वा व्यवस्थापकं सङ्केतविषयप्रतीतेरेव पराहतः तत
एव सम्प्रतीतावितरेतराश्रयात् यदशङ्कं तत्केनैव प्रतीतौ स्वार्थपरि-
त्यागः यथा चानन्विताः पदार्थास्तथान्विततया प्रतिस्फुरन्तीति विपरीत
ख्यातिरेवावर्त्तते स्वार्थपरित्यागे तु पुनरप्यनियमः अनासयिकार्थ
प्रत्यायनात् शब्दस्वाभाव्यात्तु नियमे श्रुतवदनुत्पन्नस्यापि तथाविध
विकल्पोदयप्रसङ्गादिति वासनाविशेषादिति चेत् अथासदुल्लेखिनः
प्रत्ययस्य वासनैव कारणं तत्र वासनापि न तावदाद्यः शशविषाणादि
प्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात् कदाचित्प्रबोधात् कदाचिदिति चेत्
प्रबोधोऽपि सहकार्यन्तरं वा स्वातिशयपरम्परापरिपाको वा आद्ये
वासनैवेति पक्षानुपपत्तिः द्वितीयेपि यद्यर्थान्तरमत्यासत्त्या तदा पूर्ववत्
स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे वाह्यवादव्याघातः नीलादिबुद्धीनामपि वासना
परिपाकादेवोत्पादात् वासनापीति पक्षे तु तदन्योपि हेतुः कश्चिद-
न्वेष्यः स च विचार्यमाणः पूर्वन्यायान्नातिवर्त्तत इति । नच शशविषा-
णादिशब्दानामसदर्थैः सह सम्बन्धग्रहोपि तथाहि परबुद्धीनामनु-
ल्लेखात् तद्विषयस्याप्यनुल्लेखएव । नचार्थक्रियाविशेषोप्यस्ति यतो
विषयविशेषमुन्नीय तत्र सङ्केतोऽवगम्यतां नच सङ्केतयितुरेव वचनात्तद-
वगतिः तद्विषयाणां सर्वेषां वचनानामप्रतीतविषयत्वेनागृहीतसमय-
तया अप्रतिपादकत्वात् । नच शशविषाणमुच्चारयतः कश्चिदभिप्रायो
वृत्त इति तद्विषयोऽस्य वाच्य इति सुग्रहः समय इति वाच्यं तस्यैव
साकारःसमयग्रहः । गतं यथानेकशो अप्रतीतशब्दार्थस्याभिप्रायमात्र
प्रतीतौ समयग्रहप्रसङ्गात् नच विशेषान्तरविकलस्ततः कल्पनामात्र
विषयोऽस्य वाच्य इति साम्प्रतं घटकूर्म्मरोमादीनामपि तदर्थत्वप्रस-
ङ्गात् । नच सर्वे प्रतिपत्तारः स्ववासनयाऽसदर्थशब्दसम्बन्धप्रतिपत्ति
भाज इति साम्प्रतं परस्परवार्त्तानभिज्ञतया अपरार्थत्वप्रसङ्गात् नहि

स्वश्रृङ्गसमर्पणसमर्थाच्छशविषाणपदाद्व्यवहारयितुं शक्यते नच व्यवहारोऽप्र दर्शनान्तरेण याचयितुमपि। नच गां बधानेतिवत् शशविषाणपदार्थे व्यवहारः तथाविधसमस्य इतिवदुपदेशः। नच यथा गौस्तथा गवय इतिवदुपलक्षणातिदेशः नवेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीतिवत् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्। तदनु शशविषाणादि कल्पनाः नासत्ख्यातिपक्षपाते कारणाभावात्। मूकस्वप्नवदासां व्यावहारिकत्वप्रसङ्गाच्च तस्मादन्यथाख्यातिरूपा एवेति नैतदनु- रोधेनाप्यवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति भवतु वा सत्ख्याति- स्तथापि न ततो व्यतिरेकः प्रामाणिकः।

तथाहि कोऽयं व्यतिरेको नाम यद्यतोव्यतिरिच्यते तस्य तत्रा- भावो वा तदभावस्वभावत्वं वा। तत्र न तावत् क्रमयौगपद्ययोः शशविषाणे अभावः प्रमाणगोचरः वृक्षरहितभूभृत्कटकवत् क्रमयौगपद्यरहितस्य शशविषाणस्य प्रमाणाविषयत्वात्। नापि क्रमयौगपद्याभावरूपत्वं शशविषाणस्य प्रामाणिकं घटाभाववत् शशविषाणस्य प्रमाणेनानुपलम्भात्। घटाभावोऽपि न प्रमाणगोचर इति चेन्न तद्विविक्तेतरस्वभावस्य तस्य प्रमाणत एव सिद्धेः असिद्धौ वा तत्राप्यव्यवहार एव। घटवत्तावत् स्वाभावविरुद्धस्वभावः प्रमाणसिद्धः तादृग्रूपेण कदाचिदप्यनुपलम्भात्। एतावतैव तदभावोऽपि घटविरुद्ध स्वभावः सिद्ध इति चेन्न घटाभावस्य तदभावविरुद्धस्वभावत्वानभ्युप- गमात् नचान्यस्य स्वभावे प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि सिद्धः स्यादिति प्रसङ्गात्। एवम्भूतावेव घटतदभावौ यदेकस्य परिच्छित्तिरेवापर- व्यवच्छित्तिरिति चेन्न घटवद्घटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगम स्वभाववादावतारात्। प्रमाणसिद्धे हि वस्तुनि स्वभाववादावलम्बनं नतु स्वभाववादावलम्बनेनैव वस्तुसिद्धिरिति भवतामेव तत्र तत्र जय- डिण्डिमः। तत् किमिदानीं स्वाभावविरुद्धस्वभावो घटः प्रमाणादेव सिद्धस्तद्वद् एवमेतत् घटो हि यादृक् तादृक्स्वभावस्तावत्

प्रमाणपथमवतीर्णः तस्य च यदि परमार्थतोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात् परमार्थतः सोऽपि तदितरवस्तुभाववदिति तथैव प्रमाणेनावेदितः स्यात् । नचैतदभ्युपगम्यते भवता तस्मात् घटवत् तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वेनैवानयोः परस्परविरहलक्षणव्यतिरेकसिद्धिः अप्रामाणिकत्वे त्वनयोरपि न तथाभाव इति अप्रतिबन्धादिष्वपीयमेव गतिः ।

ननु काल्पनिकस्वरूपसम्पत्तिरेवाख्यातुमीनाङ्गं तच्च तस्याः सर्व्वत्र सुलभत्वात् । ननु पक्षसपक्षविपक्षास्तावद्वस्तुभेदेन द्विरूपाः तत्र ये कल्पनोपनीतास्तत्र काल्पनिका एव पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकाः प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिका एवेति विभागः । तदिह काल्पनिकान्निरस्यैव यद्यपि प्रमेयत्वादेर्व्याप्तिः काल्पनिकी सिद्धा तथापि प्रामाणिकाल्लक्षणादेः प्रामाणिक्येवेषितव्या सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य हेतुत्वम् एवं प्रामाणिके शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिक एव हेतुसद्भावो वक्तव्यः । नचासौ चाक्षुषत्वस्यास्तीति सोऽपि कथं हेतुः एवं कृतकत्वस्यापि वर्त्तकनियतस्य धर्म्मस्य वास्तव एवान्वयो वक्तव्यः वस्तुनो विपक्षाच्च वास्तव एव व्यतिरेकः । नच तौ तस्य तत्कथमसावपि हेतुरिति प्रत्यपास्तमेतत् नहि नियामकमन्तरेण सम्पदं प्रति कल्पना त्वरते विपदम्प्रति तु विलम्बत इति प्रमाणं वक्तु तथा च निरभिकमपि कूर्म्मरोम सधूममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमोपि नाग्निं गमयेत् वास्तव्यां रूपसम्पत्तौ किमनेन काल्पनिकेन दोषेणेति चेत् तर्हि वास्तव्यामसम्पत्तौ किं काल्पनिक्या तयेति समानं विरोधाविरोधौ विशेष इति चेत् कुतश्च उभयोरेकत्र वस्त्ववस्तुत्वादन्यथा वस्तुत्वादिति चेत्तत् किं काल्पनिकोपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्म्मरोमस्तेन सह विरोधः स्यात् अवस्तुभूत इति चेत् निधूममत्वमपि अवस्तुभूतमेवेति तेनापि विरोध एव । तस्माद्यथा काल्पनिकी विपत्तिर्न दोषाय तथा काल्पनिकी सम्पत्तिरपि न गुणायेति व्यतिरेकभङ्गः ।

अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वे सिद्धे क्षणभङ्गः न विकल्पानुपपत्तेः तद्धि तादात्म्यं वा निरूपाख्यत्वं वा तत्कार्य्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा अभाव एव वेति। न पूर्व्वः निषेध्यनिषेधयोरेकत्वा-नुपपत्तेः उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तेः। ननु कारणान्तर कार्य्यक्रियां प्रत्यशक्तिरेवास्य नास्तिता सा च कालान्तर समर्थ-तरस्वभावत्वमेवेति चेत् नन्वयमेव क्षणभङ्ग तथाचासिद्धमसिद्धेन साधयतः कस्ते प्रतिबन्धः। अपि च देशान्तरकालान्तरानुषङ्गि-णोऽस्य नास्तिता यद्यभ्येव नूनमनयोरिदमुक्तं यदयमेव देशान्तर कालान्तरानुषङ्गीति यदि वा स्वदेशकालवत् कालान्तरदेशान्तरयो रपि नास्तितानुषङ्गेऽसत्त्वप्रसङ्गः अशक्तेः कथमसत्त्वप्रसक्तिः सत्ता शक्यत्वात् इति चेत् कालान्तरकार्य्यं प्रति स्वकालेऽशक्तिरसत्त्वं किम्वा स्वकार्य्यमपि प्रति कालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम् आद्ये स्वकालेऽप्य सत्त्वप्रसङ्गः तदानीमपि तादृप्यात् कालान्तरकार्य्यं प्रत्यवमेतत् इति चेत् किमयं मन्त्रपाठः नहि योऽयमशक्तः स तदपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते नहि रासभापेक्षया धूमो जगति नास्ति सत् अस्य चेतः नष्टशक्तस्य स्वरूपं निवर्त्तत इति। द्वितीये तु यदि कालान्तरा-धाराशक्तिः कथं तदात्मिका। तदाधारा चेत् तदैवासत्त्वप्रसङ्गः कालान्तरे तु विपर्य्ययः। तस्मात्।

विधिरात्मास्य भावस्य निषेधस्तु ततः परः।
सोऽपि चात्मेति कः प्रेक्षः प्रत्ययवन्नपि न सज्जते॥

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीत्यस्य कोपायोऽस्ति प्रेक्षः। नन्वयमपि क्षणभङ्गस्योद्धारः सच कपोलमुद्रायितो वर्त्तत भवतु वा निवृत्तिरसमर्था तथाप्यहेतुकत्वे तस्याः किमायातम्। तुच्छस्य कीदृशं जन्मेति चेत् यादृशः कालदेशनियमः। सोऽपि तस्य कीदृश इति चेदेवं तर्हि न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापि सर्व्वत्रैव सदैवेति स्यात्। भवतु प्रथमएवेति चेत् सोऽयं भावनास्तिता स्वरूपप्रतिषेधा

वा अभावप्रतियोगिनः निवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिर्वेति । आद्ये भावस्यैव सदातनत्वप्रसङ्गः द्वितीये तु निवृत्तेरेवेति । अस्तु तर्हि कार्य्यत्वमेव ध्रुवभावित्वं न तस्यापि कार्य्यमिति पक्षे विरोधात् तस्यैव कार्य्यत्वसिद्धेः । यत्किञ्चिदुत्पन्नमात्रस्य कार्य्यं स एव तस्य नाश इति चेत् तर्हि यस्याः सामग्र्या यत् कार्य्यं तत्तदतिरिक्तमपेक्ष्यमिति साधनार्थः तस्मिंश्च कोनाम नानुमनुते कार्य्यमेव विनाश इति केनानुरोधेन व्यवहर्त्तव्यं किन्तदतिरिक्तव्यवहारात् कार्य्यस्य भिन्नतदतिरिक्तरूपत्वात् । न तावत् पूर्व्वः सत्कार्य्यादिष्वपि तथाभावप्रसङ्गात् विरुद्धस्वरूपानिरुक्तेश्च । न द्वितीयः नहि कार्य्यकाले कारणस्य योग्यानुपलम्भनियमाद्वा भवेत् व्यवहारानुरोधाद्वा व्यतिरिक्तविनाशबाधकानुरोधाद्वा । न प्रथमः उपलभ्यन्ते हि पटकाले तन्त्वादयः । अभिन्ना इति चेत् किमत्र प्रमाणम् । अभेदेऽपि किमप्रमाणमिति चेत् माभूत्तावत् सन्देहस्थितावपि अनुपलब्धिरनवलम्बनविभ्रममिति । न द्वितीयः नहि पटोजात इत्युक्ते तन्तवो नष्टा इति कश्चिद्व्यवहरति पटस्यानतिरेकात् तन्तुमात्र मन्यते भेदाग्रहाद्व्यवहार इति चेन्न तर्हि व्यवहारावलम्बनमपि विसभागसन्ततौ । कथञ्चिद्व्यवहारावलम्बनमस्तीति चेत् नैतदेवं यदि हि तन्तुनाशे च पटानिवृत्तिः । तर्हि कथं तदाश्रयस्तदात्मको वा पटः प्राक् अन्यैवासीदिति चेन्न तावन्मात्रतत्त्वमनुपलभ्यते व्यक्तिस्ततन्तु नाद्यापि सिध्यति अतएव तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वं तथापि यद्येवं स्यात् कोऽत्र दोष इति चेत् न कश्चित् केवलप्रमाणाभावव्यवहारानुरोधश्च तदसिद्धावपि सिध्यतस्तस्य निमित्तान्तरापेक्षत्वात् अपि च तन्तुविनाशः सामान्यतस्तन्तुविरुद्धस्वभावो वा स्यात् तद्विपरीतो वा स्यात् आद्ये कथं तदन्तरं नहि सामान्यतो नीलमनीलविरुद्धस्वभावमनीलान्तरं द्वितीये कथन्तद्विरोधी नहि नीलं सामान्यतोऽपि नीलान्तरविरोधि । विशिष्यमाण एवायं विरोध इति चेत् तत् किं सामान्यतोऽनुभयस्वभावस्य विनाशः । ओमिति ब्रुवतोऽन्य-

तरमुपादाय विनाशव्यवहारानुपपत्तिः । सामान्यस्यातीतत्वात् तत्र विरोधोऽपि किं करिष्यतीति चेत् विलीनमिदानीं विरुद्धधर्माध्यासेन भेदप्रत्याशया तस्य तदाश्रयत्वात् । नन्वतिरिक्ताभावपक्षे यथा घटः घटान्तराभाववांश्च तज्जातीयस्याभाववान्वा घटविरोधी घटान्तरसहवृत्तिश्चेति न कश्चिद्विरोधः तथा कार्याभावपक्षेपि भविष्यतीति नैतदेवं प्रतियोगिना हि तादात्म्यसम्बन्धेऽजातीयत्वानि नेष्यन्ते अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् भिन्नकालत्वात् सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गाच्च अप्रतियोगिना तु संसर्गे भेदोऽपि नहि भेदविजातीयत्वलक्षणताः संसर्गविरोधिन्यः तादात्म्यं हि संसर्गित्वे विरुद्धं विरोधित्वञ्च ते च नेष्येते एव । नापि बाधकानुरोधः तदभावात् । ननु घटाभावे घटोऽस्ति न वा आद्ये घटवति तदभावः कपाले घटोऽस्तीति तान्यपि तद्वन्ति प्रसज्येरन् नास्तीति पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः अभावान्तरमन्तरेण तत्र नास्तिताव्यवहारे भावान्तरेपि तथाप्रसङ्गः न भावान्तरस्य स्वजातीयत्वेनाविरुद्धसजातीयत्वात् विरुद्धजातीयस्य वा समानजातीयत्वानुपपत्तेः अन्यत्वमात्रेण तथाव्यवहारे तद्वत्यपिप्रसङ्गात् अभावस्य तु विरुद्धस्वभावतयैवाभावान्तरानुभवतर्कयोरभावादिति । भिन्नाभावजन्मनि घटतादात्म्यं दोष इति चेन्न घटतादात्म्य हि यदि घटत्वमेव अभिमतमेव तत् नष्टाभावजन्मनि घटोऽघटतामुपैतीत्यभ्युपगच्छामः तत्कालसत्त्वेन तद्भावोऽजातः कालान्तर घटानवस्थानस्वभावस्य हि तदभावः । अस्तु तर्हि निरुपादानत्वं बाधकं जन्मनउपादाननियतत्वात् इति चेन्न धर्म्मिग्राहकप्रमाणबाधात् भावावच्छेदाच्च व्याप्तेः । एतेन निरुपादेयत्वं व्याख्यातं गगनादिसिद्धौ चानैकान्तिकत्वादिति ।

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेन्न अतादात्म्यात् अतत्कारणत्वाच्च असद्विनापि व्याप्तिग्रहो न साहित्यनियमेन विरोधितया विषमसमयत्वात् नापि जन्मानन्तर्यनियमेन तद-

सिद्धेः सिद्धौ वा ततश्च क्षणभङ्गसिद्धेः किमनेन भविष्यत्ता-
मात्रेण । व्यापकत्वमस्तीति चेदस्तु, न त्वेतावता हेत्वन्तरानपेक्षत्व-
सिद्धिः अद्यतनवस्तुनः स्वरूपमप्याकस्मिकत्वमात्रेणैवानैकान्त्यादिति । एतेन
सापेक्षत्वे व्यभिचारोऽपि स्यात् विनाशहेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसम्भ-
वादिति परास्तं अपास्तसमस्तहेतुव्यपेक्षजन्मत्वात् विनाशस्येति ।
अस्तु तर्हि चरमः पक्षः कथं हि विनाशोऽपि जायते अभावत्वात्
प्रागभाववत् जातोऽपि वा निवर्तेत जातत्वात् घटवदिति नैतदेवं
प्रागभावो जायते अभावत्वात् विनाशित्वाद्वा प्रध्वंसवत् घटवद्वा
ध्वंसो वा न निवर्तेत अजातत्वात् आकाशवत् शशविषाणवद्वेति-
वदसाधनत्वात् । किमेतेषां दूषणमिति चेत् भावावच्छिन्नत्वाभिम-
त्वादप्रयोजकत्वं प्राक्प्रध्वंसाभावयोरुक्तप्रत्यक्षबाधः प्राक् पश्चाच
कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च । अथोत्पन्नो घटोऽद्य
इति वत् कालविच्छेदप्रत्ययस्यानुभयात्मकत्वप्रसङ्गः अयथार्थत्वे तस्य
द्विचन्द्रदर्शनकाले चन्द्रदेशविच्छेदवत् तदतः कालविच्छेदे भावस्य
प्राक् प्रध्वंसयोरपि लोपेनाविरोधप्रसङ्गात् यथार्थत्वे तु भेदसिद्धौ
तदुत्पत्त्यनुपपत्तेः एतेन प्रागभावकाले प्रध्वंसोत्पन्नं तत्काले
च प्रागभावोत्पत्तिकपक्षं भावाभावयोरपि उभयविरोधित्व-
भावत्वादिति ।

कुतः पुनः स्थिरसिद्धिः प्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकत्वानुपपत्तेश्च
लक्षणाभेदेन व्यभिचारिजातीयत्वात् प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणमिति
चेन्न अवान्तरलक्षणभेदेनाव्यभिचारनियमात् । भ्रान्तादिति चेत् वि-
रुद्धधर्म्मासंस्पृष्टविषयत्वं सिद्धञ्च तदेव । एवम्भूतमपि कदाचिद्व्यभि-
चरेदिति चेन्न विरुद्धधर्म्मसंसर्गानाक्रान्दितस्थैर्य्यप्रत्ययस्य व्यभि-
चारे सर्व्वत्र सत्योच्छेदप्रसङ्गात् तथात्वानेकत्वमपि न स्यादिति भव
निष्कर्षनः । तथाहि भेदप्रत्ययावकर्ष्यं विरुद्धधर्म्मसंसर्गः तदसंसर्गो
वाऽबाधं भेदव्यवस्थितिरिति । भेदाभेदव्यवहारमर्य्यादानिर्व्वाणप्रदीप

कुड्यादिषु निपुणं निभालयन्तोऽपि न विरुद्धधर्म्मसंसर्गमीक्षामहे । अथ च प्रत्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेद एव घटं विधत्त इति चेत् कस्य प्रमाणस्य बलेन आश्रयनाशस्य कृताकृतनाशहेतुत्वेन विघातत्वात् तस्य चात्र प्रतिबन्धमुपलभ्भः । यस्मिं तैलयोरुत्तरोत्तरमपचीयमान-त्वात् पूर्व्वस्य नाश उत्तरोत्पादश्च स्वत एव सिद्ध इति चेत् नन्वयं प्रत्य-नीकधर्म्मसंसर्ग एव नष्टत्वानष्टत्वयोराश्रयनाशानाशयोर्वा एकत्र तेन-स्यानुपपत्तेः । सोऽयं घटं निरवच्छेदेऽपि न ददाति निवृत्तिपथमाक्रमं प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः । भविष्यति तर्हि दापि विरुद्धसंसर्गो दुरुह इति चेत् अथ संस्कार्यं स्फटिक इत्यत्र प्रमाणप्रतीतसंसर्गाणां विरोध आपद्यते उत प्रतीतविरोधानां संसर्गः अथाप्रतीतस्वरूपवि-रोधसंसर्गा एव केचिद्विरुद्धतया संसृष्टतया चेति । न प्रथमः प्रागेव निराकृतत्वात् । न द्वितीयः योग्यानामनुपलम्भबाधितत्वात् अयो-ग्यानामपि कारणादिव्याप्यव्यापकविगमविलोपनव्यावर्त्तितत्वात् । न तृतीयः तस्यातिप्रसङ्गकतया सर्व्वैकत्वोच्छेदप्रसङ्गादिति । एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव सत्त्वाभावमात्रस्य अनुमानेन स्थैर्यसिद्धिः । तथाहि विवादाध्यासिता भावाः कालभेदेऽपि न भिद्यन्ते तद्भेदेऽपि विरुद्ध-धर्म्मासंसृष्टत्वात् योयद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्म्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेऽपि भिद्यते यथा प्रतिसम्बन्धिपरमाणुभेदेऽपि एकः परमाणुः तथा चायं विवादाध्यासितो भावः तस्मात् कालभेदेऽपि न भिद्यत इति । अत्र व्याप्तौ न कश्चित् विप्रतिपद्यते पक्षधर्म्मता तु प्रसाधितैव क्षणिक-त्वानुपपत्तिश्चानुगतव्यवहारानन्यथासिद्धिः अन्वयिकृतविकल्पा हि साधारणं रूपमनुपस्थापयन्तो न तत्कुर्वीकरणेऽपि समर्था इत्यविवादं बाह्यार्थस्थितौ स्थिरास्थिरविचारात् । तत्सत्वीकं वा आकारो वा बाह्यं वस्तु वेति त्रयः पक्षाः तत्र न प्रथमः नहि न तावदनुभवादेव तथा व्यवस्थाप्यं तस्याखीकत्वादुल्लेखात् तथात्वे वा प्रवृत्तिविरोधात् नह्यलीकमेव तत् इत्यनुभूयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते अन्यनिवृत्ति

स्फुरणादेष दोष इति चेत् एवमेवास्तु, विधिरूपस्यैव स्फुरणात्। नहि प्रत्यक्षलिङ्गाभ्यामिह महीधरे वह्नेरनग्निर्न भवतीति स्फुरणमपि त्वग्निरस्तीति। यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः तथापि निवृत्तिप्रत्ययांशे सैष एव निवृत्त्युल्लेखः। अग्न्यनन्तर्भावितविशेषणाविधि-विधिप्रतीतिरिष्टा ततो यथा सामान्यमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायाभावेपि साधारणाकारस्फुरणात् विकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परेषां तथा निवृत्तप्रत्ययाद्विना निवृत्तिबुद्धिरनाकारमिति चेत् हन्त साधारणा-कारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था किमायात मस्फुरदभावाकारे चेतसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः। नह्यगौः घटोऽयमिति विकल्पः किन्तु गौरिति ततोऽन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येव माकाराभावेपि निवृत्त्याकारस्फुरणं यदि स्यात् कोऽनिवृत्तिप्रतीतिम-पह्नुवीत अन्यथात्वतत्प्रतिभानं तथेतिव्यवहृतिरिति गवाकारे चेतसि तुरगबोध इत्यस्तु। न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपि प्रवृत्तिसम्भवः नह्यघटोनास्तीत्येव घटार्थी प्रवर्त्तते अपि तु घटास्तीति। अघट-स्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोष इति चेन्न घटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवासिद्धेः तत्प्रतिक्षेपे तु वस्तुतोऽन्यविधिनिषेधप्रतिक्षेप स्यैव विधित्वात्। निवृत्तेरपरिस्फुरणे गां बधानेति देशितोऽश्वमपि बध्नीयात् इति चेन्न भवेदेवं यद्यश्वोऽपि गौः स्यात् किन्तु गौर्गौः। अश्वोऽश्व इति अन्यथा निवृत्तावपि कुतस्ते समाश्वास इति निवृत्त्यन्तरा भेदनवस्था निवृत्त्यनिवृत्तितदधिकरणानां स्वरूपसाङ्कर्ये प्रवृत्ति-सङ्करः स्यात् स्वरूपभेदेनैव नियमे विधिमात्रप्रतिभासेपि तथा किन्न स्यात्। स्वरूपभेदस्य तादात्म्यादोऽपोह्यापोहादृक्स्वरूपत्वाद्विधेरिति चेन्न अलीकपक्षे तदभावात् तस्य स्वरूपविधावलीकत्वप्रसङ्गात् स्व-लक्षणस्य च विकल्पानारोहात् अपि च गां बधानेति देशितोऽयमवि-प्रवृत्तो नाश्वे तदप्रतीतेः। यदा त्वश्वमुपलभ्यते तदा तत्र प्रवृत्त्यु-न्मुखेऽपि गोरभावं प्रतीत्यैव निवर्त्ततेति किमनुपपन्नम्। स्यादेतत्

तच्चानुभवमवधूय भवितुं क्षममिति कोविधिस्फुरणमपह्नुताम् । तदुपसर्ज्जनीभूतस्तन्निषेधोऽपि स्फुरत्येव अन्यथा विधेरसंस्पृष्टत्वानुपपत्तेः । तच्चान्यतो विशेष्यमन्याकारं न्यतो विशेषणत्वं नाम नत्वान्यतो व्यावर्त्तनं व्यवच्छित्तिप्रत्यायकादन्यत् ततो यथेन्दीवरपुण्डरीकादिशब्देभ्यो गुणीभूतनीलधवलादिविधिविशिष्टप्रतीतिस्तदन्यव्यवच्छेदस्तु तद्गर्भाभिप्रायमात्रात् तथा सर्व्वत्रेति चेत् अस्तु तावदेवं विधिस्तु स्फुरतीत्यत्र सम्प्रति नाभिनिवेशः अन्यथा तच्छब्दयावच्छेदकयोरप्रतीतेरवच्छित्तिरपि न स्यात् यथोत्पलादावेव नीलत्वाद्यप्रतीतौ । अथ निषेध्यमस्पृशती प्रतीतिर्निषेधं स्प्रष्टुमर्हति तस्य तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । नच निषेधान्तरमेव निषेध्य मितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । परानपेक्षनिरूपणे तु विधौ नायं दोष इति । ततः प्रतीतावितरेतराश्रयत्वमुक्तं सङ्केते सङ्घार्य्ये यत्परिहृतं आचार्य्यैः तदेतत् ग्राम्यजनप्रत्योत्तरणं गोलकादिवत् स्थानान्तरसञ्चारात्तु स्फुरतु विध्यलीकमिति चेन्न व्याघातात् किञ्चिदिति विधेरर्थो न किञ्चिदिति चालीकार्थः । अतद्रूपपरावृत्तिमात्रे चालीकत्वे स्वलक्षणस्याप्यलीकत्वप्रसङ्गात् । स्वरूपमात्रपरावृत्तौ तु नायं विधिर्नाम विश्वं ग्रस्तारोपितत्वादयमेव दोष इति चेन्न स्वलक्षणविधेर्विकल्पासंस्पर्शात् सामान्यविशेषानभ्युपगमात् यदि भेदादलीकविधौ विरोधस्यैव स्थितेः । भेदाग्रहात् विधिव्यवहारमात्रमिति चेत् सम्भवेदप्येतत् यदि स्वलक्षणमपि विधित्वरूपहाय स्फुरेत् यदि चालीकमपि निषेधरूपतां परिहृत्य प्रकाशेत नत्वेवमुभयोरपि विरुद्धतया प्रकारान्तरमुपादाय प्रथनात् अप्रथमानरूपासम्भवाच्च काल्पनिकस्यांशांशिभावस्यासत्त्व सूक्ष्मएव निहितः कुठारः । साधारणञ्च रूपं विकल्पागोचरो नचालीकं तथा भवितुमर्हतीति । तस्मान्निर्देश्याकारानुगमो न स्वाभाविकतुच्छत्वात् न काल्पनिकः तस्याः स्फुरितत्वात् नारोपितोऽप्यसत्त्वाप्यप्रसिद्धेः । भेदाग्रहादेकत्वमाभासमनुसन्धीयते इति चेन्न भाविकस्य भेदस्याभावात्

भावे वा आत्यन्तिकत्वस्य व्याघातात् परमार्थासतः परमार्थभेद पर्य्यवसायित्वात् आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः अभेदारोपानवकाशाच्च आरोपितासत्त्वस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् चतुःकोटिविनिर्मुक्तस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् तदग्रहस्य केशोण्ड्रकेऽपि सुलभत्वात्। अन्यच्च पारमार्थिकभेदप्रतीतौ कथमभेद आरोप्यतामिति चेत् एवन्तर्हि यस्य प्रतिभासे यदारोप्यते नियमेन तस्यैवाप्रकाशो तदारोप्यं न तु तदात्मकमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात् अतएव न व्यधिकरणस्यापि सतोऽसतो वा भेदस्याग्रहो अभेदारोपोपयोगीति।

नापि न्यायादन्यापोहसिद्धिः तदभावात्। यद्भावाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठं यथा अमूर्त्तत्वम् यच्चात्यन्तविलक्षणानां साधारणव्यवहारहेतुस्तदन्यव्यावृत्तिरूपमिति न्यायौ स्त इति चेन्न कालात्ययापदेशात्। नहि प्रथमानस्य निष्ठान्यायसाध्यानामप्रथन शरीरन्नु चिन्तितमेवेति निष्फलः प्रयासः। यदा चानलीकएव ध्रुवं न्यायस्यानुभयाभासः तदा नैव कथालीके न हि तस्याप्रतीयमानमपि किञ्चिदस्ति यन्न्यायेन साध्यमित्युक्तम्। किञ्चेदं भावाभाव साधारण्यं न तावदुभयरूपत्वं विरोधात्। न तद्धर्म्मत्वमनभ्युपगमात् नहि गोत्वमभावस्यापि धर्म्मं इत्यभ्युपगम्यते। न तद्धर्म्मित्वमनैकान्तात् व्यक्तिरपि भावाभावधर्म्मशालिनी न निषेधैकरूपेति। न तदुभय सादृश्यमसम्भवात् अतभिन्नस्यैव तथात्वे साध्याविशेषात्। नाप्यस्ति नास्तिसामानाधिकरण्यं विरोधात् अन्यथासिद्धेश्च। नहि यदस्ति तदेव नास्तीति प्रत्ययगोचरः स्यात्। प्रकारान्तरमाश्रित्य स्यादेवेति चेत् एवं तर्हि तमेव प्रकारभेदमुपादाय विधिव्यवस्थायां को विरोधो येन प्रतिबन्धः सिद्ध्येत। तस्य विधिरूपतायामस्ति नाम किमधिकमुपनेयमिति चेत् निषेधरूपत्वेऽपि नास्ति नाम किमधिकमुपनेयमिति समानम्। अतएव साधारण्यमिति चेत् तथापि किन्तदुभयात्मकत्वमुभयपरीहारेणेत्यशक्यमेतत्। तस्मादस्तिनास्तिभ्यामुपाध्यन्त-

दोषसम्प्राप्तिः प्राप्तोपाधिनियमोऽपीति सार्थकत्वं तयोः तदेतद्विधावपि तुल्यम् । प्राप्ताशेषविशेषत्वादलीकपक्षे ह्युपाध्यन्तरविधिस्तन्नियमो वेति विशेषदोषः । ततो गोशब्दो गोत्वविशिष्टव्यक्तिमात्राभिधायी पर्य्यवसितः तास्तु विप्रकीर्णदेशकालतया नार्थक्रियार्थिप्रार्थनामनुभवितुमीशतइति प्रतिपत्ता विशेषाकाङ्क्षः । साच तस्याकाङ्क्षास्ति गोष्ठे कालाक्षी धेनुः घटोध्नी महाघण्टा नन्दिनीत्यादिभिर्नियामकैर्विधायकैर्वा निवर्त्त्यतइति विधौ न कश्चिद्दोषः । गोत्वविशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीतेस्तदेवास्त्यादिपदप्रयोगवैफल्यमिति चेत् तावन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थमेव तत् अनेकप्रतिपत्त्यर्थन्तु तदुपयोगः तस्य प्रागप्रतीतेरित्युक्तम् ।

यत्तु निपुणम्मन्यो विकल्पमेव पक्षयति स यज्ज्ञानं यद्भावाभावसाधारणप्रतिभासं न तेन तस्य विषयत्वं यथा गोज्ञानं स्यान्नेत्यादि तद्यदि गोविकल्पस्यास्वविषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं गव्यपि वाह्यं तथा ततः साध्याविशिष्टत्वम् । अथास्त्यादि विशेषाकाङ्क्षा तदासाधारण्यम् । नन्वदाहृतो गोविकल्पोऽस्त्यादि विशेषमाकाङ्क्षति नियमविधौ तु विरोधश्च । नत्वतद्विषयस्य तद्विशेषनियमाकाङ्क्षा नाम गोज्ञानस्यापि विशेषनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात् । तदीयसदसत्त्वानुपदर्शनश्चेत्तद्यदि स्वरूपमेव ततोऽसिद्धिर्दोषः । नहि गोविकल्पो गोस्वरूपमेव नोपदर्शयतीति मम कदापि सिद्धं तदाप्यद्यापि उपाध्यन्तरञ्चेत् तदानैकान्तः । नहि यो यस्योपाध्यन्तरं नोपदर्शयेत् नासौ तमपीति नियमः । ननु नियमएव तथाहि यत्र यत्समवेतधर्म्माबोधनं तत्र तत्स्वरूपाबोधनं यथा गोविकल्पशब्दौ तुरगे तथा तौ गव्यपि नीलत्वाद्यपेक्षयेति व्यापकानुपलब्धिः । धर्म्मिबोधे हि धर्म्माणां कस्यचिद्बोधः कस्यचिदबोध इत्युपकारभेदान्नियमः स्यात् उपकारभेदश्च शक्तिभेदाद्भवेत् नचैवं प्रकृते अनवस्थाप्रसङ्गात् । ततः शक्तेरभेदादुपकाराभेदे सर्व्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो

वेति द्वयी गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः। दृष्टन्तु कमेतत् उपाधिवद्वस्तां
भेदे प्रतिनियतसामग्रीवेद्यत्वादेव तद्वयेऽपदे वेद्यावेद्योपपत्तेः।
प्रतिनियतसामग्रीवेद्यत्वस्यापि स्वभाववैचित्र्यनिबन्धनत्वात् तस्यापि
स्वकारणाधीनत्वात् तस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् तस्यापि कार्य्या-
न्वेयत्वादिति। यत्त्वग्रहणेऽभेदादित्यादि तत्तदा शोभेत यदि धर्म्मि
ग्रहणाधीनं स्वरूपग्रहणाधीनो वा तावन्मात्रग्राहकसामग्र्यधीनो वा
यावदुपाधिबोधः स्यात् नचैवम्। अतएव भेदाद्धर्म्मिणः प्रतीतावपि
शब्दलिङ्गद्वारा धर्म्माणामेव अप्रतीतिः इन्द्रियद्वारापि मा भूदि-
त्यादि कार्य्यस्यैव कल्पितानन्तमपास्तम्। तत्तदुपाध्युपलम्भसामग्री
विरहकाले प्रसञ्जितस्येष्टत्वात् विचित्रशक्तिकत्वाच्च प्रमाणानां लि-
ङ्गस्य प्रसिद्ध प्रतिबन्धप्रतिसन्धानशक्तिकत्वात् शब्दस्य समयसीम
नियमत्वात् इन्द्रियस्यार्थशक्तेरप्यपेक्षणात्। ननु सम्बन्धोऽर्थइत्येव
प्रमाणैः प्रत्याय्यते अतिप्रसङ्गात् यस्य स्वरूपाविशेषसम्बन्धएव येन धर्म्मं ग्र-
हणष्यते तस्यानुपलम्भे स तेन नोपलभ्यत इति परं युज्यते सर्व्वा-
वाध्यनुपलम्भे वा तथा च सिद्धसाधनमिति संक्षेपः।

स्यादेतत् यदीन्द्रियेण समानविषयावेव लिङ्गशब्दौ ततः
प्रतिभासभेदोऽनुपपन्नः। एकविषयत्वे हि विप्रतिभासाभेदेन व्याप्तं
सव्येतरनयनद्वयवद्दृष्टम्। नचेह तथा यथा हि प्रत्यक्षे चेतसि
देशकालावस्थानियतानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्ति
न तथा शाब्दलैङ्गिकविकल्पेषु। तत्र हि विजातीयव्यावृत्तमिव
परस्पराकारसङ्कीर्णमिवास्फुटमिव अध्यक्षापरिचितं किञ्चिद्रूप-
माभासमानमनुभवविषयः। नचोपायभेदमात्रेण प्रतिभासभेद
उपपद्यते नहि प्रसिद्धपुष्पाभाः प्रतिपन्नाकारं परिवर्त्तयितुमीशते।
नचैकं वस्तु द्व्याकारमिति प्रतिबन्धसिद्धिः। अस्य प्रयोगः योयः
कश्चित् वस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतप्रतिभासो नासौ तेनैक
विषयः यथा घटग्रहणात् पटप्रतिभासः। तथा च शब्दि प्रत्यक्ष प्रति

भासाद्विपरीतः प्रतिभासो विकल्पकालेऽपि । इत्यप्ययुक्तं चित्राचित्र प्रतिभासाभ्यां मिथो विरुद्धाभ्यां एकनीलविषयाभ्यामनैकान्तात् । नहि चित्राध्यक्षे यन्नीलं चकास्ति तदेव पश्चाच्चैकलं तदेव वा युगपदन्तरस्य येनाकारेणैकविषयत्वं तयोर्न तेनैव विरोधो येन च विरोधो न तेनैकविषयत्वम् । धर्म्मान्तराकारेण हि विरोधो नीलमात्राकारेणैकविषयतेति चेत् नन्विहापि धर्म्मान्तराकारेण विरोधो गोत्ववत् पिण्डमात्राकारेण चैकविषयतेति तावन्मात्रनिरा-करणेऽसिद्धो हेतुः पूर्व्वञ्च सिद्धसाधनम् । नहि शाब्दलैङ्गिक विकल्पकाले देशकालनियमादयोऽपि सर्व्व एव धर्म्मविशेषा विषयभावि मासादयन्तीत्यभ्युपगच्छामः ।

ननु धर्म्मिण्येव स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदः कथं न कथञ्चित् यथा यथा हि धर्म्माः प्रतिभान्ति तथा तथा स्फुटति प्रतिभानव्यवहारः । यथा यथा च धर्म्माणामप्रतिपत्तिः तथा तथा प्रतिभानस्य मान्द्यव्य-वहारः दूरान्तिकादौ प्रत्यक्षेऽपि लोकानाम् । ननु सर्व्वथैवाप्रतिपत्तौ विदूरादिप्रत्ययेऽपि पक्षत्वेनेति चेत् अस्तु । ननु तावतापि धर्म्मधर्म्मि भेदसिद्धौ प्रत्यक्षबाधस्य सन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य वा परिहारः तावतापि प्रतिभासभेदस्योपपत्तेः यदि च नैवं दूरतमादि प्रत्ययेषु कः समाश्वासविषयः यस्यार्थो लभ्यत इति चेत् मन्दतमो ऽपि पूर्व्वपूर्व्वोपलम्भानुपलम्भेनैव । नहि तत्र वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्य-त्वादिकं परिभूय शिंशपा लभ्यते यथार्थक्रियासिद्धिरिति चेत् सर्व्वेषामनुकूलो । कस्यार्थक्रियेति किञ्चिदर्थक्रियार्था न किञ्चित् किन्तु सङ्कीर्णार्थक्रियाविरहादेकमेव तत्र वस्तु । नन्वेकांशात् प्रतिभासभेद इत्येकस्य प्रत्ययस्य सालम्बनमिति कुत इति चेत् तथापि कतम इत्यनिश्चये सम्यगनाश्वासः । असङ्कीर्णापि चार्थक्रिया न व्यक्तितः सामर्थ्यतः सर्व्वसम्भवात् अत एव न सन्तानतः । नह्येकसन्तान नियता काचिदर्थक्रिया नाम । काञ्चिदर्थक्रियां प्रति प्रत्यक्षानुपलम्भ

गोचरएव तथा व्यवस्थाप्यते इति चेत्तर्हि दूरसमीपाद्युपलब्धा अपि तथा व्यवस्थाप्याः । सर्व्वेषामेव तेषां तान्तामर्थक्रियां प्रति प्रयोजकताया अन्वयव्यतिरेकगोचरत्वादिति ।

स्यादेतत् न धर्म्मान्तराकारेण प्रतिभासभेदोभेदहेतुः किन्तु पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपतया । सा हि न धर्म्मभेदानप्युपादाय समर्थयितुं शक्या तेष्वपि परोक्षापरोक्षज्ञानोदयात् । तत्रापि धर्म्मान्तरानुसरणेऽनवस्थानादिति चेन्न तयोरविषयाकारत्वात् । द्विविधो हि ज्ञानधर्म्मो विषयावच्छेदो जातिभेदश्च । तत्र विषयावच्छेदभेदेन विषयस्य भेदस्थितिरभेदनिराकरणं वा नतु द्वितीयेन तस्य कारणभेदेनैवोपपत्तेः श्रुत्यनुमिति स्मृतिवत् । यथा च विषयभेदेपि कारणभेदादेवापरोक्षजातीयमिन्द्रियजं ज्ञानं तथा विषयाभेदेपि, कारणभेदादेव परोक्षापरोक्षजातीयमिन्द्रियलिङ्गज्ञानं भवत् केन वार्य्यते । पारम्पर्ये वा कार्य्यभेदं प्रति कारणभेदोऽप्रयोजकः स्यात् तथा चाकस्मिकः स प्रसज्येत । जातिभेदोयं नतूपाधिभेदइति किमत्र नियामकं कारणमिति चेत् अनुभवएव । नहि व्यवसायकाले पारोक्ष्यापारोक्ष्यस्मृतित्वानुभूतित्वानि प्रतिस्फुरन्ति असावभिमानयनभिमान् सोऽभिमानिविस्फुरणात् । अनुव्यवसायकाले तु तत्प्रतिभासः अनुमिनोमि इमं पश्यामि तं स्मरामीत्युल्लेखात् । कथं तर्हि परोक्षोऽर्थः प्रत्यक्षवेति व्यवहारः यथानुमिता दृष्ट स्मृतइति । यदप्यत्यन्तविलक्षणानामित्यादि तदपि सन्दिग्धानैकान्तिकं विधिनापि तथाभूतेन सालक्षण्यव्यवहारस्य निर्व्वाहात् । तथाह्ययं व्यवहारो न निर्निमित्तो नाप्यनेकनिमित्तो नाप्यनेकासंसर्गिकनिमित्तः अतिप्रसङ्गात् । ततोऽनेकसंसर्गैकनिमित्तोऽयं परिशिष्यते । तथा च तादृशस्य विधिरूपत्वे कोविरोधः येन व्याप्तिः स्यात् प्रत्युतनिषेधरूपतायामेव विरोधोदर्शितः प्रागिति कृतं पल्लवसमुत्थानैः । नापि प्रवृत्त्यादिव्यवहारनिर्व्वाहकत्वमपोहकल्पनायाम्

अन्यावभासादन्यत्र प्रवृत्तावतिप्रसङ्गात् अध्यवसायादयमदोष इति चेत्, अथ कोऽयमध्यवसायः किमनीलस्य वस्तुधर्म्मतयावभासः किम्वा स्वात्मकतया नीलभेदाग्रहो वस्तुवासनासमुत्थत्वं वेति न प्रथमः विकल्पे तदनवभासनात्। न द्वितीयः असाधारणविषयतया शब्द विकल्पयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यासामयिकत्वात्। तस्माद्विकल्पः वस्तुनोऽम्बुचूरसवत् सर्व्वथाविरोधएव साधारणविषयत्वे तु वस्तुना प्रतिभासनं तस्यासाधारणत्वात्। न तृतीयः प्रवृत्तिसामानाधि-करण्यनियमानुपपत्तेः भेदाग्रहस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात्। अतेभ्यो भेदो गृहीत इति चेत् किमेतेषु गृह्यमाणेष्वगृह्यमाणेषु वा। नाद्यः अतेषामपि स्वलक्षणानां विकल्पागोचरत्वात्। न द्वितीयः अनिर्णीतावधेर्भेदस्याप्रथनात् प्रथने वाध्यवसेयाभिमतस्वलक्षणादपि भेदाग्रहीताविशेषात्। गृहीतादग्रहो भेदस्यागृहीतेभ्यस्तु तद्ग्रह इति चेत् यदि धर्म्मलक्षणो भेदस्तदा विपर्य्ययः स्वरूपलक्षणश्चेत् अविशेषात् सर्व्वत्र तद्ग्रहोऽन्यत्र तादात्म्यग्रहात् निःस्वरूपत्वात्-तस्य। कः स्वरूपलक्षणो भेद इति चेत् अगृहीतादपि तथा स्याद-विशेषात् निःस्वरूपमपि सस्वरूपमिव भिन्नमिव प्रथितमिति चेत् तत् किमध्यवसेयापेक्षया सस्वरूपमिव न प्रथितम् अध्यवसेयस्वरूपमिव वा स्फुरितम्। आद्ये अप्रतिपत्तिर्वा स्यादविशेषात् निःस्वरूपप्रति-पत्तिर्वा स्यात् उभयथापि सामानाधिकरण्यप्रवृत्ती न स्यातां द्विती यस्तु प्रागेव दूषितः। नापि चतुर्थः नीलानुभववासनासमुत्थस्य पीतानुभवस्य नीले प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गात्। नानुभवः प्रवर्त्तकः अपि तु विकल्पः स च यस्मात् तस्यैव विषय इति चेत् यस्मादिति साक्षात् परम्परया वा। प्रथमे शाब्दलैङ्गिकविकल्पानामप्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः। द्वितीये तु स एवातिप्रसङ्गः। अनुभवव्यापारपुरस्कारान्नियम इति चेत् कः पुरस्कारार्थः न तावदनुभवैकविषयत्वं विकल्पेन तद-संस्पर्शात् नाप्यनुभवत्वारोपः स्वात्मनि कल्पनापोढाभ्रान्तत्वात्

विषये चाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वात् तथानवभासे वा विकल्प स्वभावत्वात् विशेषेणानौ चारोपासम्भवात् । नापि तद्धर्मप्रामाण्यारोपः तस्यानियतविषयत्वे प्रवृत्तिनियमानुपपत्तेः परमार्थसद्विषयत्वे च युक्त्य विकल्पसंसर्गप्रसङ्गात् अलीकविषयत्वे चाप्रवृत्तेः अलीक-स्वालक्षणीकतया तु स्फुटं निविडं नाप्यनुभवात् स्वलक्षणभेदाग्रह एव तथाप्यारोपुरस्कारः स्वरूपस्य स्वतोऽवगतेः विषयभेदस्य च प्रागेव निरूपणात् । नाप्यध्यारोप्यं तस्यापि स्वात्मनि सर्वज्ञान साधारणत्वात् विषये च विकल्पस्य तदभावात् तथाभावेऽप्यन्यत्र नियतप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि विषयसारूप्यं तदभावात् ।

नापि परमार्थसदलीकयोः समानरूपता नाम यदि रूप-शब्दोऽभिलापकः समानशब्दस्यैकपर्यायः कार्यसङ्गतिः प्रसक्ते यदि वा रूपं धर्मः समानस्यैकैकजातीयत्वेति तथापि कार्यसङ्गतिः । प्रसक्ते अतद्व्यावृत्तिरिति चेन्न तस्य चालीकानलीकनिष्ठतया एक-त्वेनाजातीयत्वयोरभावात् । अभिमानिकोऽयं सारूप्यव्यवहारो न पारमार्थिक इति चेन्न अभिमानस्यैव चिन्त्यमानत्वात् नहि चिन्तित प्रकारान् परिभूयापरोऽभिमानो नाम । स्वभावादेव कश्चिद्वि-कल्पः कस्मिंश्चिदेवास्फुरितेऽपि प्रवर्त्तयति किमत्र नियतं यथास्य स्वभावभेदः स्वकारणादेवायातः तत्र कः पर्यनुयोक्तुमिति चेत् तत् किमप्रत्यासन्नमेव विकल्पस्तत्र प्रवर्त्तयति प्रत्यासत्त्यन्तरा-भावात् स्वभावप्रत्यासन्नो वा अवस्तुतिरेव वा प्रत्यासत्तिः । न प्रथमः अतिप्रसङ्गात् द्वितीये तु स्वभावेनोत्तरं स्यात् किन्तु तदेव स्फुरणं नहि व्यवहारे प्रवर्त्तयितव्ये स्वभावप्रत्यासत्तिमवधूय ज्ञान ज्ञेययोरपरः कश्चिद्विषयविषयिभावः सदसदनिर्वचनीयार्थख्याति वादिभिरपि स्वभावप्रत्यासत्तेरवर्जनीयत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । तृतीये तु वस्तुमात्राश्रयः व्यवहारनियमं प्रत्येव नियन्त्रानु-सरणात् । कारणशक्तेरसदुत्पत्तिनियम इति चेत् सत्यम्

एतच्चिन्तनीयं कारणाग्रहणेऽपि नियतजातीयनियतया भवितव्यम् अन्यथा ज्वलनविकल्पाज्जलेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। दाहादिसमर्थाकार विकल्पजातीयं तात्त्विके वह्नौ प्रवर्त्तयतीति जातिर्वोपाधिर्वा नियामक इति चेन्न तर्हि जलमरीचिनिश्चये ततः प्रवर्त्तेत तज्जातीयस्य दहनस्य प्रवर्त्तनसामर्थ्यात्। तादृप्येण तत्रैव प्रथनादिति चेत् प्रथतां नतु तस्य प्रवर्त्तनयोग्यता तच्च प्रथननियता वह्निस्वलक्षणे वह्निविकल्पादप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। स्वीकृत्य वा तस्यापि तत्र स्फुरणं परिहर वा वह्निविकल्पादनन्तरं प्रवृत्तिमिति। एतेनाकारसारूप्यं नियमहेतुरपास्तः अर्थनीयसारूप्याभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् अनर्थनीयसारूप्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। नच वस्तुवादे ज्ञानज्ञेययोर्विवक्षितसारूप्यसम्भवः तालयोर्वैलक्षण्यात् साम्ये वा जाड्यचैतन्ययोरेकत्व प्रसङ्गात्। नच साम्ये अवान्तरविशेषात् कार्यविशेषव्यवस्था नियमः सामग्र्यननुविधानेन ज्ञायमानत्वात्। नच कार्यमिदं सामग्रीसाम्य वाह्नि धूमाद्यनुविधीयमानस्य कारणस्य दृष्टत्वात् धूमज्ञानस्य च तद्व्यभिचारोपलम्भात् नच तदेव कारणमेकत्र दृष्टमदृष्टमन्यत्रेति युक्तम्। यदि च नीलिमादिर्विज्ञानस्य जातिविशेषः कथं तदर्थस्य ज्ञेयं स्पृशेत् ज्ञेयस्य चेत् कथं ज्ञानं तद्विशिष्यादिति जातिसङ्करापादन प्रकारो चिन्तितप्रायम्। तस्मात् स्फुरितरूप ज्ञानं प्रवर्त्तयतीति मतेनारिकयाप्यङ्गीकार्यमित्थं गत्यन्तराभावात्। तर्हि स्फुरित आकार एव प्रवर्त्तयतु तत्र अरक्तरूपवार्थी कृत्स्नमर्थमासादयति प्रमायां प्रवृत्तोऽनर्थकवदिति चेन्न अभिमतार्थक्रियासामर्थ्यविरहिणः प्रवृत्तेः। नच वाह्ये विकल्पाकारारोपसम्भवः तस्य तेनासंस्पर्शात्। नचाकारे वाह्यारोपः स्वरूपे स्फुरत्स्वरूपारोपानवकाशात्। अभावास्तु मणिवुद्धेरिव अर्थार्थी प्रवर्त्तते नतु तदनुभूतेति इत्यादेरप्याभासः। अनाकारवादेऽस्फुरतोऽर्थस्य तत्रायां प्रमायामप्यविशिष्टाकारकादात्म्यत्वस्य नैमित्तिकापेक्षादाकारेणानैकान्तिकत्वात् अर्थक्रियासम्वाद

स्यापि स्फुरितस्याकारमात्रशरीरत्वात् बाह्यस्य चासिद्धेः । निराल-
म्बनार्थाकारस्य क्वचिद्वासनावशादर्थक्रियाकारोपि निरालम्बनएव
भविष्यतीति विपक्षे बाधकाभावात् प्रतिबन्धस्याप्यसिद्धेः । तस्मा-
द्बाह्यसिद्धिः साकारस्य ज्ञानमिति वा न भोक्तुयत्नमिति । अस्तु तर्हि
बाह्यमेव स्वलक्षणं विकल्पस्य विषयः । यद्यपि स्वरूपेणासामयिकतया
तन्नाभिलापसंसर्गयोग्यं तथाप्यतद्रूपपरावृत्तिप्रत्यासत्त्या साधारण
रूपतामापन्नं तत्तथा भवत्येव । यथाहि को गौरगोव्यावृत्तस्तथापरेपि
गावइति चेत् । अथ कोऽयमगोर्नाम किमेकस्य गोः स्वलक्षणस्यानात्मा
आहोस्वित्तद्रूपधर्म्मविरही प्रथमे न गवान्तरेपि गोशब्दविकल्पौ
प्रवर्त्तेयातां अश्वादिवदगोत्वाविशेषात् अतिप्रसङ्गः महिषमात-
ङ्गाद्यगोव्यावृत्त्याश्वेपि गोव्यवहारप्रसङ्गाच्च । स गौरपि व्यावर्त्तेत
इति चेत् तत् किमभिमतैर्गोभिरपि न व्यावर्त्तते । व्यावर्त्तते किन्तु
स्वयमप्यसौ गौरिति चेत् यद्यगोव्यावृत्तिरेवास्य गोत्वं तदश्वेपि
समानम् अन्यथेच्छादुष्टत्वम् । द्वितीये तु तद्रूपधर्म्मविरहिव्यावृत्तस्तत्त-
द्वानेव स्यात् तत्र च न विवादः । मिथः सम्भिन्नाकाराः पिण्डाएव
साधारणं रूपमस्तु तदतद्रूपपरावृत्तश्चेति चेन्न सम्भेदाभावात् ।
सद्धि न वास्तवः पिण्डानां विरुद्धधर्म्माध्यासात् नाभिमानिकः
प्रावलेयादेर्भेदेनैव प्रथनात् । तद्धर्म्माणां सम्भेदाभिमानइति चेन्न
धर्म्मप्रतिभिन्नधर्म्मानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा सर्व्वमवसितं विवादेन ।
स्यादेतत् भिन्नानामेव स्वलक्षणानां समानाकारविकल्पजननसामर्थ्य-
मस्तु तदपेक्षया च केचिद्गावइति व्यपदिश्यन्ते केचिदगावइति । तच्च
सारूप्यं स्वकारणनियतत्वादपर्य्यनुयोज्यम् अन्यथा सामान्येष्वपि
सामान्यान्तरं कल्प्येत अनुगतव्यवहारानुरोधात् । तथा गोपिण्डे-
ष्वपि गोत्वस्य नैत्येव व्यवस्थित्यनुरोधात् । उभयमुखी चैवमन-
वस्था स्यादिति चेत् यद्येवं निमित्तान्तरमनपेक्ष्य एकव्यवहार एके-
ऽत्यन्तभिन्नैरेव भिन्नव्यवहारोऽभिन्ने एवानेन केनचित् किन्न साध्यते

भक्तिस्वभावाबाधकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। अथैवं सत्येकव्यवहारः क्वचिदपि न स्यान्निर्निमित्तो वा भवेत् उभयमप्यनिष्टम्। तदेतत् तुल्यमनेकव्यवहारेऽपि। एवं सति न स्यान्निर्निमित्तो वा भवेत उभयमप्यनिष्टम्। तस्मादेकैकव्यवहारवदनेकानामनेकव्यवहारश्चेति सामर्थ्यं नियमः। का गतिस्तर्हि सामान्येष्वनेकेष्वेकव्यवहारस्य या चन्द्रमस्येकस्मिन्ननेकव्यवहारस्य। भ्रान्तोऽसाविति चेत् अयमपि भ्रान्त एव बाधकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। सर्वत्र भ्रान्तोऽस्त्विति चेत् भेदव्यवहारोऽपि तथा किं न स्यात्। अर्थक्रियास्थितेरिति चेत् व्यक्तिभेदाभेदव्यवस्थापकार्थक्रियाभेदाभेदवत् सजातीयासजातीयव्यवस्थापकार्थक्रियासाजात्यवैजात्ये अपि किं न पश्यसि। ते अपि भ्रान्ते इति चेत् अर्थक्रियाभेदोऽपि भ्रान्त इति तुल्यम्। अस्त्वेवमिति चेत् त्यज तर्हि भ्रान्त्यनुरागम्। अर्थमेवाश्रय इति चेत् तत्र वक्ष्यामः। मा भूदर्थक्रियासाजात्यवैजात्याश्रयः। भ्रान्त्यनुगमोऽपि एकं निमित्तमनपेक्ष्य कथं तदपि हि कार्यसाजात्यं सामग्रीसाजात्यमन्तरेणाकस्मिकमापद्येत अन्यथा तत् जगन्महाजम्भनमपि विसम्भनमेव। भिन्नैरेवैतैरभेदव्यवहारसिद्धौ व्यक्तिभिरेव तथाभूताभिरभिमतसिद्धेस्तदनुसरणप्रयासवैफल्यात्। तस्मादारोपव्यवहारव्यापनाऽपि जात्यनादरे असम्भव एवेति।

अस्तु तर्हि जात्यादौ बाधकादपोहसिद्धिरिति चेत् व्यवहारस्यान्यथासिद्धौ न बाधकम्। अन्यथा विपक्षे बलवद्बाधकानुपनीयानन्यथासिद्धिविश्रान्तोऽपि सम्भवदेषु बाधकवशाद्व्याप्तिमुपगच्छेत ततो बाधकव्यसनमपहायानुमानव्यवहृतिरन्यथाप्युपपादयितास्। नचैतच्छक्यं मत्यन्तराभावात्। न च बाधकमप्यस्ति तद्धि स्वरूपतो वा ज्ञानतो वा स्यात्। स्वरूपतोऽप्यनुपलम्भो वा विरुद्धधर्माध्यासो वा। न प्रथमोऽसिद्धेः स्फुरत एव हि बाह्याकाराकारस्य शरीरं चिन्तयितुमारब्धं नास्फुरतः अध्यक्षे साधारणास्फुरणं व्यासेधामो न तु

विकल्पे तस्य समानशब्दसङ्केतग्रहेतिमिरनिकुरम्बकरम्बितदृष्टिभि-
रेवोपपादनात् नतस्माभिः । कल्पनाकोषस्यानन्तप्रसरतया तस्या
व्यवस्थापकत्वादिति चेन्न शब्दानुसन्धानविरहेऽपि जायमानत्वात् ।
तथापि तद्वासनात एवेति चेत् किमेकशब्दसङ्केतविषयाभावेऽपि समान
शब्दसङ्केतग्रहवासनावशादेकाकारपरामर्शः तत्सङ्केते वा । न ताव-
दाद्यः नानासास्नादिमद्व्यक्तिवत् स्वर्गलोचनवाग्वज्रकुलिशादिष्वपि
गोशब्दसङ्केतग्रहवासनावशात्तथाविधप्रत्ययानुगमप्रसङ्गात् । इष्ट
एवायमर्थ इति चेत् सोऽयं सास्नादिमत्सु व्यक्तिषु साधारणं रूपं
न पश्यति पश्यति तु गोशब्दवाच्येषु दशस्विति किमत्र वक्तव्यम् ।
नूनं बधिरमेवास्य लोचनमिति शक्यमिदमितरेणापि वक्तुमिति चेत्
शक्यं न तु व्यवहारकुशलो विपर्यासयितुम् । नन्वेतावतापि विकल्पः
सिध्यत्वनुभवस्तु कथं सवस्तुकविकल्पसिद्धेरेव । कथन्तस्य सवस्तुक-
तेति चेत् शब्दवासनादिकारणान्तरविध्वंसादिति तूष्णीं भव । व्यक्त्य-
न्तरालेऽपि किमिति नोपलभ्यत इति चेत् उपलब्धिकारणाभावात् । पिण्ड एव
कुण्डे बदरवत् कुतो नोपलभ्यत इति चेन्न अनन्यदेशत्वात् भेदेनानुपलभ्यत
एव । पिण्डान्तरासंसर्गिणि पिण्डेऽनुभूयमाने तत् संसर्गितयानुभवात् ।

नापि द्वितीयं बाधकम् अवयविसमानयोगक्षेमत्वात् । जाय-
मानपिण्डसम्बन्धानुपपत्तेरप्रतिबन्धात् नाससम्बन्धादनुत्पादाच्चेति चेत्
कथं पुनरवयविसत्त्वं तथा व्यवस्थापि । तत्र सत्त्वे तत्रत्याकाशादे-
रपि गोत्वप्रसङ्गादिति चेन्न एतत् पश्चादपि तत्रत्याकाशादिना
सम्बध्यते । येन च पिण्डेन सम्बध्यते न तत्र कदापि तन्नास्ति
तत् कुतो विरोधः । अथ पिण्डसंसर्गं दुरुपादायोपलब्धव्यतया
तथेति व्यवहारः तदा तदुपसर्पणापसर्पणोत्पत्तिविनाशैरेव तदुप-
पत्तौ न जातिरित्यादिः कपरादेवोऽपि धागुल्मास्य यावदाडम्बरः ।
तथाहि पिण्डमभिव्यक्त्योपसर्पणापसर्पणाभाव एवदुपलब्धिलं देश-
मधिकृत्य च सत्त्वासत्त्वे सामान्यस्येति किं केन सङ्गतं तथाप्यनुत्पन्ने

पिण्डे तस्यासत्त्वं सुलभमेव तदसत्त्वादिति चेदयं तत्र स्वरूपसत्त्वासत्त्व
योर्द्वितीयानपेक्षत्वात् सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वे तु द्वितीयापेक्षे ततश्च
सति नास्तीति कोऽर्थः तेनासता न सम्बध्यतइति । तच्चैवमेतत्
पश्चात् कथं सम्बध्यतामिति चेत् तस्य सत्त्वात् असम्बन्धत्वस्य तदसत्त्व
प्रयुक्तत्वात् ततः प्रागसन् पिण्डः पश्चात् कथमुपपद्यतामिति चोद्य-
निष्ठा सा च सत्कार्य्यवादमनुपततीत्यभङ्गवाग्मिः । तथापि सामा-
न्यवद्व्यक्तोरत्यन्तभेदे कथं सामानाधिकरण्यमिति चेत् किमिदं समाने
नाधिकरणेन हि सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तस्य च भेदेन को
विरोधइति नाधिगच्छामः । गवाश्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गइति चेत्
ननु व्यतिरेकदृष्टान्तस्थानं तत् ननु विरोधस्थानं तथा भिन्नतयोरपि
यदि कश्चिद्व्यायामः स्यात् परिदृश्यमानानामपि तथाभावप्रसङ्ग
इति का नाम दुर्लभं तथापि विशेषोवाच्य इति चेत् अस्ति स्वाभा-
विकोविशेषो यत् किञ्चिदेव केनचित् सम्बद्धं न सर्व्वं सर्व्वेणेति ।
अनुगमो नियमोपि स्वभावादेव किन्न स्यादिति चेत् एकस्यानेक
सम्बन्धे अनेकस्य चैकसम्बन्धे अविरोधात् एकानेकयोरनेकैकव्यवहार
विरोधादिति । नापि ज्ञानतोबाधकं सत्त्वरूपप्रतिक्षेपस्यानुभव
बाधितत्वात् आरूप्यप्रतिक्षेपस्य च तस्य अन्यमेवापाद्यत्वात् एकत्व
प्रतिक्षेपस्य च विरुद्धधर्म्माध्यासविरहप्रतिहतत्वात् पारोक्ष्यापरो-
क्ष्यादेरसिद्धेः विषयमप्रतिक्षिप्य तत्प्रामाण्यस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात्
तदप्रतिक्षेपस्य च दर्शितत्वात् इन्द्रियजत्वप्रतिक्षेपस्य चेन्द्रियान्वय
व्यतिरेकानुविधानबाधितत्वात् स्वःसाक्षात्कारित्वविश्रान्ते च तदनु-
विधानस्याव्यभिचारात् । अन्यथा निर्व्विकल्पकस्याप्यनिन्द्रियजत्व
प्रसङ्गात् कामातुरकामिनीज्ञानस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः बाधका-
भावाच्च दर्शनव्यापारोपाधिकत्वकल्पनानवकाशात् अवकाशे वा विप-
र्य्ययकल्पनाया अपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियमनपेक्ष्य साक्षात्कारित्व
मनन्तरप्रत्ययकारिणमाश्रित्य साक्षात्कारिविकल्पोपपत्तेः । तद्विपरी-

तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथमसमनुत्पत्तेः पूर्व्वसहकार्य्यादिसहकारिवैधुर्य्यं निबन्धनत्वादित्येषा दिक्।

अस्तु तर्हि प्रयोजनानुरोधादपोहस्वीकारः सर्वक्षणभङ्गाद्यत- सिद्धिर्हि परमं प्रयोजनम्। कल्पनाजालविधूननेन गम्भीरोदारसमा धिगमसिद्धिगमादिति चेत् निष्प्रमाणकमिदं कः श्रद्दध्यात् प्रमाणस्यात्र न प्रत्यक्षानुमाने आगमश्च न निश्चिनोतीति त्वयैव व्याहितः विषयः। नन्वेवं केनचिदाक्षेप्तुमपि शक्यते स्ववाग्विरोधस्य स्फुट- त्वात्। तथाहि शब्दस्य क्वचिदपि वस्तुनि मानसिद्धा बाधविधि व्यवस्थितिः किं सिद्धान्ति नेता। शक्यश्चेत् कथमिदमस्ति न दूष- णानि। नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः। इति तवैव विषम सङ्कटमापन्नं स्थानम्। न चास्माकमिव तवाप्यत्र मूकतैव शरणं सर्वथा वचनविरोधे ह्युदासीनस्य का शोभते। न चात्र विधौ विरोधः कश्चित्। न च तमुदासीनः प्रयोजने प्रवृत्तत्वात्। तस्मादत्र मञ्जुलदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधिमनुष्ठायेति आगमस्य तत्त्वार्थ परिस्पर्शिनोऽविरोधे न स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सिद्ध्यतीति प्रयो- जनमस्त्वविचारस्यैव परं सुन्दरम्। तस्मादुच्यते किं बाध्यमित्यनु- योगे किं प्रतिभासाद्यवसायात् यद्वा तत्त्वतइति विकल्पस्योऽन्या पोहाकारोऽन्यापोहस्वरूपं न किञ्चिदिति क्रमेण यत् प्रयुक्तम्। तत्र प्रथमे समयविपर्य्यासः विकल्पाकारस्य समयाविषयत्वात्। द्वि- तीये तु प्रवृत्तिविपर्य्यासः प्रवृत्ते नियामकाभावात्। तृतीये स्ववाग्वि- रोधः अस्त्येवार्थस्यानेन तत्त्वतावगमनात् अवगमने वा तत्त्वतोऽनुसार- त्वादित्युपसंहारः तत्सिद्धमेतत् न क्षणिकत्वमात्मनि बाधकमिति।

विज्ञानवादिनि आगच्छति ग्राह्यमेव नास्ति कुत आत्मेति चेत् स तावदिदं प्रष्टव्यः किं ते ग्राह्यग्राहकभावयोः परमार्थ- सतोरेवाभेदो विवक्षितः उताहोऽभिन्नजातीयत्वम्। अथ ग्राह्यांश

स्थायीकत्वमिति। तत्र प्रथमे साध्ये यः कश्चिद्धेतुरुपादीयते सहोप-
लम्भनियमो वा ग्राह्यत्वं वा प्रकाशमानत्वं वा स सर्व्वमाभासः।
तथाहि नीलधवलादिपरस्परविरुद्धाकारनिकरावगाहि विज्ञानमनु-
भूयते तदिदं तस्य स्ववधाय कृत्योत्थापनम्। यदि हि मिथः प्रत्यनीक-
धर्म्मानुल्लिखेत् कथमेकं सत्तदात्मकं भवेत् न चेदुल्लिखेत् कथं तदाकारं
नाम स्वसंवेदनस्यानुल्लिखितस्याभावात् बाह्यस्यैवंविधविरुद्धधर्म्मा-
ध्यासादैक्यं तथात्वेऽप्यभेदेऽर्थक्रियापेक्षणप्रवृत्तीनां सङ्करप्रसङ्गात्
विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च। ननु विज्ञानस्य नहि तस्यार्थक्रियाधीनं
सत्त्वम् अपि तु प्रतिभासमात्राधीनम्। नापि तदर्थक्रियार्थिनः
काचित् प्रवृत्तिः स्वरसवाहिविज्ञानप्रवाहातिरिक्ताया अर्थक्रियाया
स्तदर्थिनश्चाभावात्। विवेचनाभावश्चापि परमोनिर्व्वाहः। स्वसंविदि
तदुपपत्तेरिति चेत् तत्किमङ्कुरस्थितशान्तिराश्मसमदमिव विज्ञानमा-
साद्य व्यालनकुलादेरिव नीलधवलादेः प्राकृतिकविरोधत्यागो नि-
भृतवैराणां तत्फलत्यागो वा। न तावत् प्रथमः परस्परनिषेधविधि
नान्तरीयकविधिनिषेधयोरविरोधे जगति विरोधोच्छेदप्रसङ्गात्।
नचैवमस्तीति उत्तरोऽपि निर्वृत्तिः कथमप्युपकारकतया अनिवृत्तेः
तावन्मात्रशरीरत्वाच्च विरोधस्य। तत्सिद्धिरेव च भेदसिद्धिरतो न
द्वितीयोऽपि यस्तु बाह्ये विरोधपालनाय विशेषो दर्शितः स तथैवास्तु
यदि हि विरुद्धधर्म्माध्यासस्य भेदसाधकत्वं प्रति समाश्वासः किमर्थ
क्रियां प्रति नियमोपन्यासेन न चेत्तथापि किन्तेन सोऽपि ह्यर्थक्रिययो
र्विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदे सति स्यात्। अन्यच्च यथा बाह्येऽर्थक्रियां प्रति
नियमो न स्यादिति दण्डस्तथा ज्ञानेऽपि प्रतिभासनियमो न स्यादिति
दण्ड एव। न प्रतिभाससाङ्कर्य्यनियमः स एव प्रतिभासोऽपि स्यादिति
चेन्न सहानुपलम्भसाङ्कर्य्यं ब्रूमः किन्तु नीलस्येव पीतत्वेन पीतस्येव
नीलत्वेनानुपलम्भं स एव मूलं सर्व्वविरोधानाम्। अन्वयोपलम्भा-
नुपलम्भयोरप्यसिद्धिरेव यदपि नोपलभ्यत इत्युच्यते तदप्युपलभ्यत-

एव यदि रसाद्यादिमनुपलभ्यते तदाप्युपलभ्यते इत्युक्तमेव निरन्तरैः । तेनात्मना नोपलभ्यत इति चेत् तत् किं सहोपलम्भेऽपि नीलात्मना पीतमुपलभ्यते यतो न विरोधः स्यात् तस्मादुभावपि विरोधौ ततो ततो चाभेदविसर्जने केवलमेकस्य प्रौढिः सुभगाभिक्षन्यायेन यदि स्यात् एतेन विवेचनाभावेऽपि निरस्तः आकारयोरसंभेदेन वेदनस्यैव विवेचनत्वात् अपि च क्षणिकतायामेकपुरुषापेक्षया बाह्यस्यापि कुतो विवेचनं नानापुरुषापेक्षयापि सन्दिग्धं परस्य परस्यावेदनात् क्व सन्देह इति चेत् अभेदेनैव तत्त्वविवेचनं साध्यं तथा च क्षणिकत्वेनापन्यस्तेनापि । तज्जातीयस्य तु बाह्यवद्विज्ञानस्यापि विवेचनमेवेति स्वसंवेदनबाधितोऽयं विरुद्धधर्माध्यासो न भेदसाधक इति उष्ट्रलगुडं सम्वेदनेनैवास्य बाधितत्वात् । भिन्नस्तु तर्हि प्रकाशमानतानेकत्वं विरुद्धधर्माध्यासेऽप्येकतां तथाप्येकत्वानेकत्वविकल्पनीलाद्याकारप्रकाशस्वरूपे किमायातमिति चेत् तदिदं भोतैः क्षणभङ्गिनायतनं नियताकारत्वमेव ह्येकत्वमनियताकारत्वमनेकता तन्निवृत्तौ च न नीलाकारं नापि नीलपीताद्याकारमित्यनाकारमेवावशिष्यते ।

स्यादेतत् पारमार्थिको विरुद्धधर्माध्यासो भेदहेतुरयं काल्पनिक इति चेत् एवन्तर्हि सुतरामयत्नसिद्धं स्फटिकवद्बोधस्य निराकारत्वमुदयनम् आकारनिकरस्तत्रत्येव स्फुरतीत्युभयथैव कालात्ययापदिष्टाः सहोपलम्भादयः । अपि च आस्तां तावद्विरुद्धधर्माध्यासचिन्ता योऽयं ग्राह्यग्राहकभावभेदो ग्राह्यनीलादिभेदो वा चकास्ति स किं सत्यो असत्यो वा सत्यत्वे स एव दोषो हेतूनाम् असत्यत्वे नाप्यसावा विज्ञानस्य इत्यनात्मन्यपि सहोपलम्भनियमाद्योग्यता इत्यनेकान्ताः । भेदो न प्रथत एवेति चेत् एवं तर्हि कास्तु तावत् सर्वजनीनप्रतीतिविरोधः स्ववाग्विरोधो वा । असिद्धास्तर्हि हेतवः नहि भेदाप्रथने सहार्थं तद्व्याप्यतां वा प्रत्यासः तदस्फुरणेऽपि

यत्नादिप्रविभागेऽपि कथं कस्य बोधयितुं प्रवृत्तोऽसि किमर्थं च अन्वयव्यतिरेकाप्रतीतौ किञ्च हेत्वोरैक्यं कुतश्च विप्रतिपत्तिः कीदृशी चेति सोऽयं विचारमारभते भेदन्तु साम्प्रतमपि नेच्छति नूनमुन्मत्तोऽप्यनेन जितः विकल्पारूढ एव भेदो व्यवहाराङ्गं नानुभवारूढ इति चेत् सोऽपि सत्योऽसत्यो वा भासते न वेति विकल्पान्नातिवर्त्तते । असन्नेवास्फुरन्नेवाध्यवसीयत इति चेत् अध्यवसीयत इति विवरणार्थमेतत् तद्विषयव्यवहारजननमध्यवसायार्थ इति चेत् व्यवहारोऽपि यद्यज्ञानरूपः कथमसत्त्वेन जन्यतां ज्ञानरूपश्चेत् कथं नियामकं विना तद्विषयः स्वकारणसामग्रीसामर्थ्यादिति चेत् सोऽयं व्यवहृतिरूपज्ञानात्मीकभेदयोर्नियामकान्तराभावेऽपि कारणसामर्थ्यमाश्रित्य विषयविषयिभावमिच्छति नत्वनुभवानुभाव्ययोरिति धीरं चिराय रचितरोचकव्यसनस्य सौवीरं भेदोऽपि विकल्पाकार एव नतु बाह्य इति चेत् यद्यसन्नेवासौ कथं विकल्पाकारः तदाकारश्चेत् कथमसन्निति परिभावय । अस्तु तर्हि सन्नेवेति चेत् मन्दहृदयदर्शिन् चेत् विज्ञानं कथं भेदप्रथा आकारद्वयदर्शिन् चेत् कथमेकं तद्द्वयात्मकम् । चित्राकारमिति चेत् चित्रमेकमनेकं वेति विकल्पग्रासितमेव तत् यद्यतः अनेकत्वे वा एकविज्ञानतादात्म्यं विज्ञानस्यापि यावदाकारमनेकत्वे वा चित्राकारसम्भेदनं स्वरूपमसमत्वात् एकत्वे वा भेदप्रतीतिः । अनीलाद्यभेदव्यावृत्तिसतोऽनेकाध्यवसाय एवेति चेत् अतादात्म्ये कथं व्यावृत्तीनामुल्लेखः तादात्म्ये कथमनेकत्वं एकत्वेऽपि वा तत् एतेऽपि भेदाध्यवसायः । उल्लेखोऽयमस्य विज्ञानस्य यदनेकत्वं नाम न पुनस्तत्त्वान्तरमिति चेत् स्वरूपमस्वरूपं वेति वाच्यं आद्ये अनेकस्वरूपमेकमिति कोऽन्योवदेदसुस्थात् द्वितीयस्त्विष्यत एवास्माभिः । किन्तु त्वयेष्यतां भ्रान्तिरसाविति चेत् तस्यामपि स्वरूपमस्वरूपं वा प्रकाशेत प्रकारान्तराभावादिति । स्यादेतत् यथा तत्तथा परिस्फुरदपि न वस्तुगत्या तदेव तथा तदप्यतत्तया